

First Edition 1879
Revised Edition 1879
Paperback 1871
Paperback 1872
Reprinted 1872

PREFACE

This is the Second Book of the series that has been undertaken to be written under the title of "New Sanskrit Readers," and it is intended for second year in Sanskrit or Standard V in Secondary Schools. Personal experience has been the guide in putting together the subject-matter in this book, which will be found to be sufficient in quantity and suitable in quality for the class for which it is intended. The pupils who have been trained on the lines of the First Book are expected to read this book with ease and interest. The stories, the biographical sketches, the dialogues, the poems and the letters have been so chosen as to supply a variety of material for reading. The language in these lessons is increasingly classical; so that after finishing this book the pupils may find themselves in a position to read extracts from real Sanskrit Classics and to understand them with a little help from the teacher.

The exercises at the end of the lessons suggest the method to be followed. Trained teachers should use the conversational method, while the untrained ones may translate the lessons and add a little conversation to them; but in either case reading and reciting aloud should be taught with special attention to pronunciation and intonation. The pupils should be drilled in the use of new words and phrases appearing in the lessons, and the teacher should not only solve the exercises but add some more of his own. The pupils' vocabulary also has to be increased and this can be done successfully with the help of 'homonyms,' 'synonyms,' 'opposites,' 'words-of-the-same-family,' 'derivatives,'

Professor A B Gajendragadker and Pandit Ranganathacharya Raddi have given me much valuable help in preparing this book, and I owe a great deal to the friendly guidance throughout of Principal H R. Hamley. I cordially thank these gentlemen and also the authors of the various books which I had often to consult. My thanks are due particularly to Pandit Hemchandra Roy, M A., of Pabna (Bengal) from whose Pandava-Vijaya lesson 38 has been extracted.

October, 1928 }
Bombay }

V. P. BOKIL

मीतापतिस्तत्र अलम् । गद्यमनेन सहर्तुं नपिपरा ।

(भङ्) १ मृगानां ते पुनः अन्मर्षा ।

किन्तु पाहनेन गगस्ते लेल्येव ।

२ गदायाः दुर्लभनस्योर इति वृष्णो भौम प्रादिशन् ।

३ शिवचापस्य कर्तुं रावणोऽथान परं रामेन तदेत्या ।

द्वितीयः पाठः ।

कीलोत्पाथी वानरः ।

अथैकस्मिन् जनपदे कश्चिद्धनिको गृहं निर्मातुं प्रारभत । तस्मिन् कर्मणि तेन नियुक्ता बहवः कर्मकराः । द्वात्खण्डने तैक्षका भूमिखनने भूतकाः शिलातक्षण आदिमका मित्तिरचने लेपका इत्यादयः पुरुषा निरता आसन् स्वे स्वे कर्मणि । प्रतिदिनं प्रातः स्वकार्ये ते प्रारभन्त मध्याह्नपर्यन्तं चाविरतं परिश्रममकुर्वन्त । मध्याह्ने कंचित्कालं विश्रान्तिमनुभूय भोजनं चास्तेवन्त । पुनरेव द्विवादनसमये स्वं स्वं व्यापारमारभ्य सूर्यास्तपर्यन्तं तमन्वतिष्ठन् । अथैकस्मिन्नुत्सवादिने स्वाह्नं भोक्तुं ते मध्याह्ने गृहमगच्छन् सर्वे कर्मकराः । तदा समीपस्थाद् वृक्षात् तत्रायातं किमपि वानरयूयम् । ततश्च विविधान्युपकरणानि वीक्ष्य ते मर्कटाः सकुतूहलं तान्यस्पृशन् । पर्यैक्षत कश्चन वानरः कुठारं, अन्यः क्रकचं, तृतीयस्तक्षुणीं, अपरश्च वेधनी

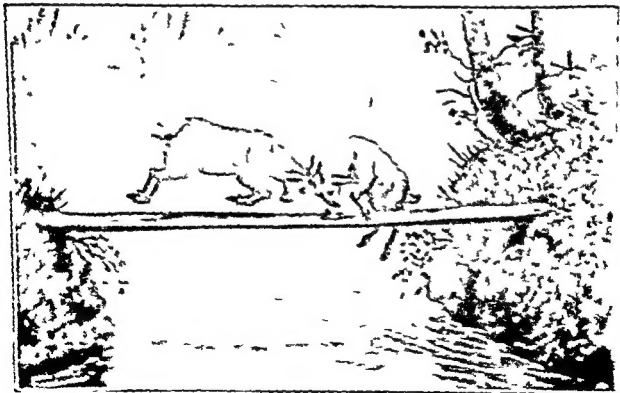
प्रश्नाः—कीदृश स्वभावो मर्कटानाम् ? अपि सर्वदैवानुकरणमनुचितम् ?
कीदृशमनुकरणं युक्तम् ? मर्कटस्य सर्वाणि नामानि कथय ।

स्वभाववर्णनम्—१ दूधपते स्वभाववर्णय । २ बालकपे स्वभाववर्णय ।
आलेखनम्—हर्म्यस्य रुपरेखामालिख तस्य भागानां नामानि च कथय ।
साधितानि क्रियाविशेषणानि—‘स्वभावतः’ इत्येतादृशानि क्रिया-
विशेषणानि कथय । तानि पुनर्वाक्येषु प्रयोजय ।

तृतीयः पाठः ।

दर्पान्नाशो नयात्सुखम् ।

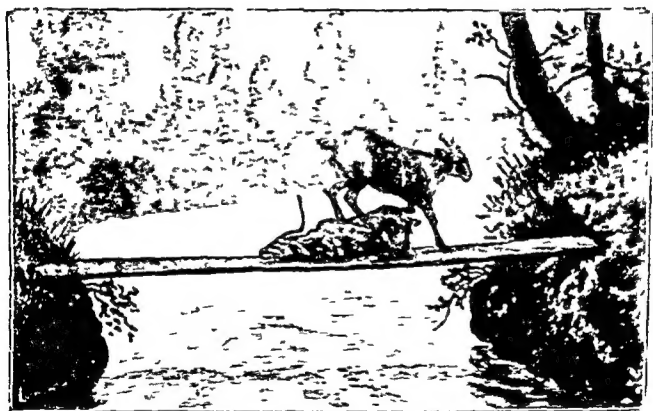
आसीत् कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे विस्तीर्णा वृणभूमिः । तत्राचरन्
प्रत्यहं बहवोऽजा मेघाश्च । तत्पर्यन्ते स्वादुजलावहत् काचिन्नदी ।

तस्या एकस्मात्तटादन्त्यत्तटं गन्तुं इत आसीद् वारफलनेन सेतुः ।

तस्याधस्ताद् गभीरो जलागयोऽवर्तत । जनैः सावधानतयैव
स सेतुराक्रमितव्यो यतो हस्तमात्र एव स विस्तृत आसीत् ।
समकाले न द्वौ पशु मनुजौ वा तस्योपरि चलितुं शक्तौ ।

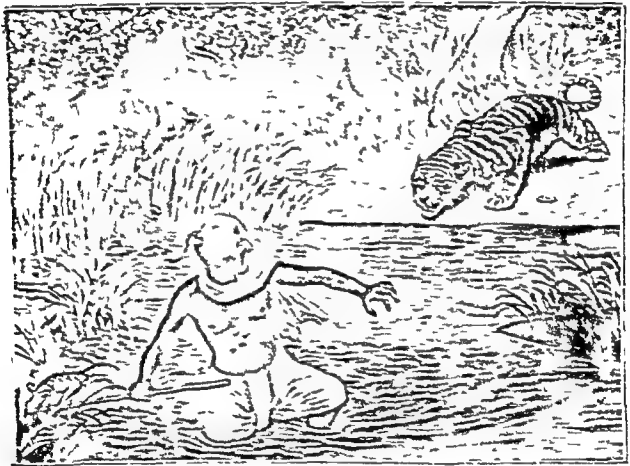
अथैकदा कौचिदजौ परस्परविरुद्धां दिशमुद्दिश्य प्रस्थितौ ।
संमुखमतिष्ठतां च सेतोर्मध्यभागे । कः प्रथमं गमनायाल-
मिति परस्परस्य बलं ज्ञातुमिव तौ मुहूर्तं स्तब्धावास्ताम् ।
ततस्तयोरेकतरोऽन्यं शृङ्गाभ्यां प्रहर्तुमारभत । तदा स द्वितीयोऽपि
तं तथैव शीर्षाघातैः पृष्ठतः प्रक्षेप्तुमुद्यतोऽभवत् । एवं समुद्भूतः

तयोः कलहः । दृढं प्राहरतां तौ परस्परं-शृङ्गाभ्याम् । ततः
सहसैव फलकाद् भ्रष्टौ तयोरेकतरस्य पश्चिमपादौ । तमघः पतन्तं
प्रहरन्नसौ द्वितीयोऽपि सेतोश्च्युतः । एवं द्वावपि तौ छागौ
पतितौ निमग्नौ च तस्मिन् गभीरे जले ।

अन्येद्युः किमप्यन्यदजड्यं तेनैव मार्गेण परस्परविरुद्धां दिश-
मुद्दिश्य प्रस्थितम् । तावन्योन्यममिलतां सेतुमध्ये । तत्र

दानयर्मादिकं चरतु भवानिति । तस्योपदेशादिदानीमहं साध्वा-
चारः संज्ञातोऽस्मि । गलितं मे नखदन्तं धावनेऽप्यसमर्थोऽहम् ।
कथमधुनाप्यहं न विश्वात्सभूमिः । मम चेदृशो लोभविरहो येन
हस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिदातुमिच्छामि ।
तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति दुर्निवारो लोकापवादः । मया

धर्मशास्त्राण्यधीतानि । त्वं चातीव दुर्गतस्तेन तुभ्यमिदं दातुं
सयत्नोऽहम् । तदत्र तडागे स्नान्वा गृहाणेदं काञ्चनवलयमिति ।

शार्दूलस्येदं वचनं श्रुत्वा स द्रव्यलुब्धोऽचिन्तयत् । अहो
सुवृत्तोऽयं वन्यः पशुः । सत्यमेव पश्चात्तापादग्न्यमस्य दुष्कृतम् ।
तेनासौ धार्मिकः संभूतः । गलितं चास्य नखदन्तम् ।
तस्मादिच्छन्नपि मां व्यापादयितुं न शक्नोत्येव इति । ततो

व्याघ्रस्य वचसि प्रतीतो यावदसौ कृपणो लोभात् पल्वलं छातुं प्राविशत् तावन्निमग्नोऽभवन्महापङ्के । तं पङ्के पतितं वीक्ष्य व्याघ्रोऽवदत् । अहह, महापङ्के पतितोऽसि । अतस्त्वामहं मुद्धरामि । इत्युत्तवा शनैः शनैरुपगम्य स तं व्यापादयत् ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

पान्थो व्याघ्रेण संप्राप्तः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—वृद्धत्वस्य कानि लक्षणानि भवन्ति ? कथं कृपणं कङ्कणं ग्रहीतुमात्मानमन्वनयत् ? कथं विश्वास उत्पादितो व्याघ्रेण ? किं तात्पर्यमस्या. कथाया ?

शब्दप्रयोगाः—१. धावने क्षम—अक्षमो वा ।

धावनाय अलम्—नालं वा ।

२. अर्जने प्रगृहि । अर्जनाय परिश्रम ।

३. पश्चात्तापात् दग्धम् । पश्चात्तापेन दग्धम् ।

(वाक्येषु प्रयोजयैतान् शब्दान् ।)

माधितानि विशेषणानि—वर्म —धार्मिक पुरुष । तद्वत्—

घात ————— । पन्था ————— ।

नृत्यम् ————— । मारात्मा ————— ।

वाक्यरचना—

१. वंशहीनोऽहं जात ('वंश ' इति पदं कर्तृत्वेन वाच्यम् ।)

२. कथमहं न विश्वागभूमि । ('अहं'—स्थाने 'मयि'—पदं प्रयोजय ।)

३. व्याघ्रो मानुर्यं ग्राहतीति दुर्निवागे लोकापवाद ।

(अ) (अन्वेषेणित-शब्द-स्थाने स्मिपि विशेषणं प्रयोजय ।)

(ब) ('दुर्निवार'—इत्यस्य स्थाने नञ-युक्त प्रयोगं क्रियताम् ।)

४. दानमाचरामि । दानान्यगो न तर्पे । (एते वाक्ये संयोजय ।)

५. यावत्कृपणं पत्तलं प्रविराति तावत्स महापद्मे निमज्जति ।
 (' यावन्-तावन् ' दूरीकृत्य प्रवृत्तार्थं विगदीकुरु ।)
 ६. स्वभावो गुणानतीत्य मूर्ध्नि वर्तते (' यद्यपि-तथापि-'
 पदे प्रयोज्य ।)

पञ्चमः पाठः ।

लुब्धक-कपोतानाम् ।

आसीत्कर्त्तिमश्चिद्धनोद्देशे महान् शालमलीवतः । तत्र कदाचित्
 प्रभाते कोऽपि लुब्धको भूमौ तण्डुलकणान् विकीर्य व्यतनोत्
 तदुपरि जालम् । एवं प्रस्तावविधिं समान्य स तत्रैव प्रच्छन्नो-
 ऽभवद् विद्येषु । अत्रान्तरे चित्रग्रंथो नाम कपोतराजः
 परिचरैः परिवृतस्तत्रैवाकाशमार्गेण परिभ्रमन्नागतः । तदा भूमौ
 तण्डुलकणान् वीक्ष्य कोऽपि दम्भद्वयोदोऽवदत् । महाराज,
 रुचिरानेतान् तण्डुलकणान् मन्त्रिदुन्दुभिराम इति । तदाकर्ण्य
 कश्चिद् वृद्धकपोत आह । दुन्दुभ्यश्चान्यकणानां सम्भवः ' न
 किमपि क्षेत्रं दृश्यते समीपे । दम्भद्वयोऽपि व्याधेनैव विकीर्णा
 इमे धान्यकणा इति मे मतिः । तेन च मन्त्रिचार्यैव भाव्यं कुत्रापि
 प्रच्छन्नेन । एषैव लुब्धकानां मतिः । तदत्र नावतरणीयम् ।
 अन्यत्र नृगयामहे मत्स्यम् इति । तदोऽविचारिमिस्तरणकपोतैः
 कृतः कोलाहलः । वयं दुन्दुभ्यश्चान्य क्वचिद्भक्षयाम इति ।
 एवं तेषां निर्वन्धेन नन्दनलक्षया भूमिनिवातत्वं
 सानुगश्चित्रग्रीवः ।

तत्र विकीर्णान् तण्डुलकणान् यावत्ते कपोताश्चिन्वन्ति ताव-
ज्जाले संलग्नास्तेषां नखाः । तस्मादात्मानं मोचयितुमसमर्थास्ते
तत्रावध्यन्त । तत्सङ्कटमुद्गीर्ष्य स खगपतिः सर्वाननुचरा-
नभाषत । अयि वयस्याः, वद्धाः स्मो वयमस्मिज्जाले । अचिरादेव
लुब्धकोऽत्रागमिष्यति ग्रहीष्यति चास्मान् । तस्यागमनात् प्रागेवो-

य , तस्मान् स्थानात् । अत एतज्जालं चञ्चुभिर्गृहीन्या
समकालमुत्पतत सचेगमिति । ततस्ते कपोता जालमादाय
नेनेन समुत्पत्य प्राक्रमन्त नगामार्गेण । तद् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठः
लुब्धक ऊर्ध्वदृष्टिः कंचिन्कालं तानन्यथावत् । किन्तु सुदूरं

गतान् कपोतान् कण्टकिनं च भूप्रदेशं वीक्ष्य स खिन्नवदनो गृहं
न्यवर्तत । अयं निर्भयश्चित्रग्रीवः स्वानुचरणं प्रवीत् । समीपे वसति
हिरण्यको नाम मूपको मे मित्रम् । ब्रजामलस्य सकाशम् । स च
छेत्यत्यस्ताकं पाशानेतानिति । ततो नमस्तोऽवातरत् सोऽनुगैः
कपोतैः सह सत्वरं तस्य मूपकस्य दिलङ्घारम् । चित्रग्रीवस्य शब्दं
समाकर्ण्य दिलाभिरगच्छद् हिरण्यकः । तानापहस्तान् पापव-
तान् दृष्ट्वा प्रथमं तेषां पाशानच्छिन्नत्वं । अनन्तरं च तानवदत् ।
असमीप्यकारिणमेव व्यसनान्यापतन्त्यनिशम् । तस्मात् समीप्य-
कारिभिः सदा युष्माभिर्मात्यम् । अस्मात्सङ्घातस्तद्दशान्यैव
पक्षिता यूयम् इति । चित्रग्रीवोऽब्रवीत् । उपकृताः स्मो वयं भवता ।
अवर्णनीयं खलु भवतो दशनानां कौशलमिति । एवं छिन्नपाशास्ते
पापवता मूपकमामन्व्य क्षेमेण प्राप्ताः स्वस्थानम् ।

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते वृषाम् ।

वृषार्तो दुःखमाप्नोति जन्तुर्जगति मोहितः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कंठगी इति लङ्कृत्य ? कथं दृक्कण्ठेन सङ्घट्टमुद्गीभितम् ?
तस्मात्सङ्घट्टिर्ननु क इत्यर्थेन्द्रियः स्वरार्थेन ? कथं छिन्नं
ननु तं नृपकेन ?

सहस्रं विदधात न जित्पुत्रवेष्टे. परमापदं पदम् ।

इत्येते हि विन्दुश्चरितं दुःखेन्द्रियाः स्वप्नेव मन्दः ॥ १ ॥

शब्द-प्रयोगाः—१ लङ्कृत्य सङ्घट्टं नाञ्जन् ।—लङ्कृत्य. सङ्घट्टं
वर्तते' इति लङ् । (दया चेदरेषां वाच्यं. नाह्यानि वृद्धन्तानि
वञ्जेयुः प्रवेष्टव्यम् ।)

२ नृपगिरः. मनुष्याः, सङ्घट्टं—(एतात् सङ्घट्टं वाञ्छेयुः प्रवेष्टव्यम् ।)

पृष्ठः पाठः ।

उद्यमशीलः कृपीबलः ।

—

अथैकस्मिन्नुदये निवसति स्म कश्चित्कृपीबलः । सततोद्यमशीलः स न कदाप्यलसोऽतिष्ठत् । गच्छता कालेन वृद्धत्वमापन्नः स उदजसमीपमेव किमपि किमपि कुर्वन् कालमनयत् । एकस्मिन् दिने निकटवर्तिना मार्गेणागतस्तत्प्रदेशस्य नृपतिः । तमन्वसरतां द्वौ राजपुरुषौ । अश्वारूढास्ते त्रयः सकौतुकमपश्यन् प्रजानां परिश्रमस्य फलानि । तदुदजं दृष्ट्वा स भूपतिरवदत्-अहो स्वच्छं सुरचितं चैतदुदजम् ।

प्र. राजपुरुषः—एवमेतन्महाराज । अपि च सफला दृश्यन्ते वृक्षाः समीपस्थाः ।

द्वि. राजपुरुषः—देव, पीनाश्चैते पशवोऽत्र चरन्ति ।

ततः पुरतः स नृपस्तं वृद्धं कृपीबलमपश्यत् । स च तं नराधिपं विनयेन नत्वाज्जलिं च वद्ध्वातिष्ठत् ।

नृपतिः—स्वस्ति ते भोः कृपीबल । तवाश्रमं दृष्ट्वातीव सन्तुष्टः खल्वहम् । किं करोषि तत्राधुना ।

कृपीबलः—अत्र तावन्नूतनमाश्रमारोपयामि महाराज ।

नृपतिः—रे स्याविर, कियत्ते वयः ।

कृपीबलः—प्रसीदतु देवः । अशीतिवर्षाणि व्यतीतानि मम ।

नृपतिः—हन्त भोः, अशीतिवर्षीयस्त्वम् । साधु रे जरठ

लाघु । ननु धन्योऽहं यन्मम प्रजा दीर्घायुर्लभमुज्जते । अपरं च
पृच्छामि । रे वयस्य, अस्य नूतनस्यात्रस्य फलान्यास्वादयितुं
जीविष्यसि किम् ।

कृपावलः—न तज्जाने महाराज । ईश्वराधीनमेव तद् ।

नृपतिः—किमर्थं तर्हि तवैष परिश्रमो यस्य फलमुपनोतुं
तवायुः स्यान्न वेति सन्देहः ।

कृपावलः—देव, कर्तव्यमिति करोम्येतस्यात्रस्यागोपनं न

केवलमात्मन उपभोगार्थम् । अहमास्वादये पूर्वजैरारोपितानां तरुणां फलानि । तथैव मयारोपितस्य तरोः फलान्यास्वादयन्तां मे पुत्राः पौत्राः प्रपौत्रा अन्ये च बान्धवाः । एतैव जगतः परिपाटिः ।

नृपतिः—रे वयस्य, समीचीना खलु ते मनोवृत्तिः । सुष्टु शोभसे कर्तव्यज्ञानेनैतेन । एतस्ते पारितोषिकं प्रयच्छामि । (दत्तं रूप्यकान् प्रयच्छति)

कृषीवलः—(तद् गृहीत्वा) अहो कृपालुर्गुणज्ञश्च भवान् । महाराज, अनुगृहीतोऽस्मि । अचारोपणकाल एवैष वृक्षो दशरौप्यमयाण्याम्राण्यजनयत् । नूनं सफलो मे प्रयत्नः ।

प्रश्नाः—किमकरोत्स कृषीवल प्रभाते ? कीदृशानि माधनान्यारोग्यस्य ? तत्क्षेत्रं दृष्ट्वा कीदृशी मनोवृत्तिस्तस्य रात्रि ? किमर्थं न जरठ आरोपयन्नवीनमात्रम् ? कीदृशानि तस्याद्यफलानि ?

शब्द-प्रयोगाः—१ वृक्षाणां सेचने व्यापृतं न कृषीवल ।

_____ व्यापृताः शिष्याः _____ ।

राज्यशासने व्यग्र —सौद्योग —अनलस _____ ।

_____ निरता बालकाः ।

२ सुष्टु शोभते कृषीवल कर्तव्यज्ञानेन ।

सुष्टु शोभन्ते नृपतयः _____ ।

सुष्टु शोभते रजनी _____ ।

३ पयिकानां साहाय्यमकरोत् कृषीवल ।

गोपालो वेनवे _____ यच्छति ।

देय _____ वित्तं वान्नं वा वस्त्रं वा ।

गुरवे _____ दातुकामाश्छात्रा ।

उपसर्गक्रियाः—‘ आप् ’-वातोरर्थं उपसर्गे कथं भिन्नो भवति तद्दर्शयोदाहरणैः ।

सप्तमः पाठः ।

स्वच्छन्दिनो मेघपोतस्य ।

स्वयूयात् कचिदपि नापगन्तव्यमिति बहुगो मात्रोपदिष्टोऽपि
 कश्चिन्मेघपोतः स्वातन्त्र्याय स्पृहयति स । अथैकदा धर्मकाल
 आतपेन ह्रान्तः पिपासादिन्तो भूत्वा काञ्चिदल्पस्तरितं गतः स
 एकाकी जलं पातुम् । तत्रोहते प्रदेशे उदकं पिबेद्यस्ते कोऽपि
 वृक्षः । तं दृष्ट्वा स मेघगिगुनिन्नप्रदेशं गत्वा जलं पातुमारभत ।
 वृक्षस्तु दूरात्तं वीक्ष्य तुलभो नञिरश्वायं कवल इति मनसि कृत्वा
 केनापि निमित्तेन प्राक्रमत कलहं समुत्पादयितुम् । तन्निमित्तं स
 हिंस्रोऽब्रवीत् । आः पाय, किमर्थमाविलयनि रे मम जलम् । कथं
 मयाधुना कर्तव्या नृपागालिः । कः खलु पातुं शक्नोति
 पङ्क्तिमेतादृशं तोयम् । किमिति ननुचितमेतदगम्यं त्वया । नृप
 निवेदय मे सर्वम् । नो वेदव्यो भवसि मयास्मिन्नेव क्षण इति ।

एतच्छ्रुत्वा भीतभीतः स मेघगिगुः तदित्यं तनवदत् । नो
 वृक्षवर जलंभावि खल्वेतद् । पश्य, त्वमुहते प्रदेशे स्थितः । अहं
 तु निम्ने प्रदेशे । उदकाप्रदेशात्त्वदंश निम्नं प्रदेशं प्रति वहति
 जलम् । तस्मात् त्वत्तो यज्जलं वहति तदहं पिबामि । एवं स्थिते
 मया क्लृप्तं जलं प्रतीपं त्वां प्रति कथं प्रवेहेदिति । पन्थिगाल्य
 वृक्ष आह । जस्तु नानैतद् । नूनं त्वमधमेऽसि । जलमयं तव
 वचनमिति किमर्थं ममविधिदमि । उदकात्तेजः प्राक् त्वं मानस्य
 इत्यहमनुभवम् । नस्तत्त्वमेव । अः खलु प्रवेष्टुं निन्दत न लज्जे
 स परोक्षमवश्यमनुभवेति । ततः स मेघगिगुः प्रत्यददत् ।
 हा जलम् । कथमेतत्त्वमेव । नो जलमयं मम मानस्य इति

शब्दप्रयोगाः—१ उन्तव. स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।

वृत्तं लज्जाना मामाय स्पृहयन्ति ।

मन्त्रान् सर्वेषां मानवानां हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थः)—२ उन्तुम्य स्वातन्त्र्यं रोचते ।

वृत्तेभ्योऽज्जाना माम रोचते ।

सन्ततेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।

३ विगतितनूद् वर्षान् प्रारु कैमार भवति ।

पञ्चन्यासालंकारं कृषीवला द्येनापि वर्गन्ति ।

विविधान् प्राक् मरुत्तरं पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र-मार्जारयोः ।

आसीद्गङ्गागोरध्मास्तीरे बाधिमलान् पर्वतोद्भूतः । तस्य केशेरे
प्रत्यक्षमद् वृक्षत्वाद् गलितनखो विनष्टपटिर्जखदो नाम गृध्रः ।
अन्ये च पक्षवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्तस्यनीरेष्वचमन् । ते
हृष्या तस्य ऊरुदम्य ऊपिनाय स्वरागात् किञ्चित् किञ्चि-
दुत्तुल्य तस्माप्यङ्गुः । तेनास्मै निरवर्षयत् ऊपिनिपशान् ।
अरक्ष्य तेन शायमान् पिपा वरिर्निष्ठ पक्षिणः । अथ कदाचि-
दोर्ध्वरूपो नाम मार्जारस्तु शयनं स्वरागादङ्गु नक्षयितुम्
तन्मायानं दिशतन्मातोक्ष्य द्यौर्गता दृक्स्थं स्तस्यीदृशे-
न यदा ऊरुदम्य वर्षयन्मलान् ततोर्ध्वम् । द्यौर्गता-

शब्दप्रयोगः—१ जन्तव स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।

वृका वजाना मासाय स्पृहयन्ति ।

सञ्जना सर्वेषा मानवाना हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थ)—२ जन्तुभ्य स्वातन्त्र्यं रोचते ।

वृकेभ्योऽजाना मास रोचते ।

सञ्जनेभ्य सर्वेषा मानवाना हितं रोचते ।

३. विंशतितमाद् वर्षात् प्राक् कौमार भवति ।

पर्जन्यकालात्प्राक् कृषीवला धेत्राणि वर्षन्ति ।

विवाहात् प्राक् महत्तप पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र-मार्जारयोः ।

आसीद्भागोरध्यास्तोर वध्निन्महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य बोटेने
प्रत्यवसद् वृक्षत्वाद् गतितनखो दिनट्टटिर्जखदो नाम गृध्रः ।
अन्ये च वक्ष्यः पक्षिणस्तरिमन् पृष्ठे स्वस्वर्गोडेऽप्यवसन् । ते
कृपया तस्य जट्टवस्य जीवन्ताय स्वाहागान् किञ्चिन् किञ्चि-
दुत्तत्य तरमापदधुः । तेनाग्नौ निरवर्तयन् जीवितपाशान् ।
अरक्षन् तेषा शायकान् दिपा धर्णिर्तेषु पक्षिण् । अध वदन्ति-
दीर्घशर्णो नाम मार्जारस्तज्जगत् स्मरतावकान् भरपितुम् ।
तन्नाशस्तं दिशत्मातोल्य बोत्पहत् युष्मैः स्मरतिगुणि ।
त यदा जट्टवस्य धर्पयमगच्छन्त ततोऽगिम् । 'हो-उ-

न पूर्णम् । सोऽहं दशमासेभ्यः प्राक् त्वामशपमिति नैव शक्य-

मिति । अत्रापि निरुत्तरोऽभवद् घृकः । अनेन प्रतिवचनेन निर्जितोऽसौ भृशमक्रुध्यत् । नेत्रे विस्फारयन् दन्तान्दन्तैर्विघट्टयन् पादाघातैर्भूमिं च कम्पयन्नेव स तारस्थरेणागदत् । भो दास्याः पुत्र, यदि त्वं नाशपस्तर्हि तव पिता मामशपदिति मे निश्चयः । न कोऽपि विशेषोऽत्र रे शठ । पितुर्दोषस्य दण्डं त्वमनुमावितुमर्हसीति । ततश्च तेन हिंस्त्रेण व्यापादितोऽसौ घराकः ।

:—मात्रा किमुपदिष्ट स मेघपोत ? कुत्रागच्छत् स एकदा ?
स्निग्धदृक्कम्पम् ? कथं वर्तति जल सत्यदा ? कीदृश स्वभावो गृहस्थ ?

: शब्दाः—उग्रन — निग्र । — गन्मार्ग ।
कल्पितम् — । — रक्षणीय ।
गुणील — । — दुर्लभम् ।
स्निग्ध — । अन्वेषम् — ।
— प्रतिफलम् । प्रत्यक्षम् — ।

शब्दप्रयोगाः—१. जन्तवः स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।

वृका वज्रानां मांसाय स्पृहयन्ति ।

सज्जना सर्वेषां मानवानां हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थः)—२. जन्तुभ्यः स्वातन्त्र्यं रोचते ।

वृकेभ्योऽजानां मांसं रोचते ।

सज्जनेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।

३. विगतितमाद् वर्षान् प्राक् कौमारं भवति ।

पर्जन्यमालम्ब्याक् कृषीवलाः क्षेत्राणि कर्षन्ति ।

विवाहान् प्राक् नरत्तपः पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र-मार्जारयोः ।

आसीद्भागो रघुशर्तारे वाञ्छिन्महान् पर्वशिवुक्षः । तस्य कोटरे
प्रत्ययसद् वृक्षत्वाद् गतिवन्तो विनष्टाष्टिर्जखो नाम गृध्रः ।
अन्ये च दहवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्वस्वनीडेष्वदमन् । ते
ह्ययं तस्य जखयस्य जीवनाय स्वाहायान् विविन् विवि-
दुन्त्य तस्माददुः । तेनास्तौ निर्वर्तयन् जीवितपात्रान् ।
जखस्य तेषां शायवान् दिवा दहिर्गतेषु पक्षिषु । जघ वदवि-
दीर्घशर्णो नाम मार्जारस्त्रागतः खण्णादकान् नभसिहन् ।
तमागन्तं दिशत्मतोऽस्य बोलहत् वृत्तस्तं खण्णशुभिः ।
तं यदा जखयस्य वपस्वमागच्छन्तं तेनोदिहन् । 'दोऽप-

च विहगडिम्भाः । तेनाहमेवं ब्रवीमि ।' तदाकर्ण्य विडालो
भूमिं स्पृष्ट्वा कणौ स्पृशति द्रूते च । 'मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा
दुष्कर्मिणं व्रतमङ्गीकृतम् । 'अहिंसा परमो धर्मः' इति न
केवलं मया ज्ञातं कित्वाचरितम् ।'

एवं विभ्वात्य स्थितः स आखुभुक् तस्कोदरे जडवस्य
सन्निधौ । प्रतिदिनं च विहङ्गमपोतानाक्रम्य कोटरमानीय
खादति स विश्रब्धम् । दिनेषु गच्छत्सु येषामपत्यानि खादितानि
तैः शोकातैः पक्षिमिरितस्ततो जिज्ञासा समाख्या । तत्परि-
श्राय मार्जारः कोटराभिभूतं निःसृत्य बहिः पलायितः । पक्षिमि-
रितस्ततो निरूपयद्भिः प्राप्तानि कोदरे शावकास्थानि । ततोऽमुनैव
जडवेनात्माकं शावकाः खादिता इति सर्वैः पतत्रिमिनिश्चित्य
व्यापादितः स गृध्रः ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

हतो मार्जारदोषेण निरागस्को जडवः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—अहं स्वभावो जडवस्य दीर्घकर्मस्य च ? कथं विज्ञात उता-
दितो मार्जारेण ? किं करोत् विडालोऽन्तरम् ? किं विहङ्गस्य
लगे ।

शब्दाः—'सग'—वाचकान् 'अपत्य'—वचनम् 'मार्जार'—वाचकम्
सर्वान् शब्दान् कथय । तेषामप्यादि निवेदय ।

स्पष्टीकरणम्—१ शब्दान्—जडम्—जडो यस्य दृष्टे तद्वद्गो-
वर्धनीयः । किं च स यस्य हृदये तद्वद्गो-वर्धनीयः । अतएव
साराज्ये तदेव दर्शय ।

२ विज्ञातम्—विज्ञातम्—विज्ञातम्—विज्ञातम् ।

धातु-साधितानि—हन्—घात्य, हन्तव्य, हननीय । (विद्योपगानि)

तथैव—दा—दा, दा, दा, दा

पूज्—पूज्, पूज्, पूज्

भक्ष्—भक्ष्, भक्ष्, भक्ष्

नवमः पाठः ।

द्वयोः कलहे तृतीयस्य लाभः ।

अयैकस्मिन् ग्रामेऽवसतां कौचिद् विडालौ । मित्रभावं प्राप्तौ तौ
बहुश एकत्राचरताम् । कदाचिद् भक्ष्यं किञ्चित्प्राप्तुं यतमानौ
किमपि गृहमागतौ तौ मार्जारौ । तत्र च निभृतमन्तः प्रविश्य
ताभ्यां दृष्टः पृथुलो मोदकः । निर्जनं तत्स्थलं वोक्ष्य सत्वरं तयो-
रन्यतरो विडालस्तं मोदकं मुखेन धृतवान् । तत उद्याने विविक्तं
स्थानं गच्छाव इत्युक्त्वा तौ सत्वरं बहिः पलायितौ ।
शीतलायां छायायामुपविश्य मोदकं विभक्तुं तौ प्रारभेताम् ।
तत्रैकः द्विधामूतः स मोदकः । उभाव्यामपि
प्राप्तं मोदकस्य स्वण्डमेकैकम् ।

प्रथमो विडालः—अपि नाम जातौ समानौ विभागौ ।

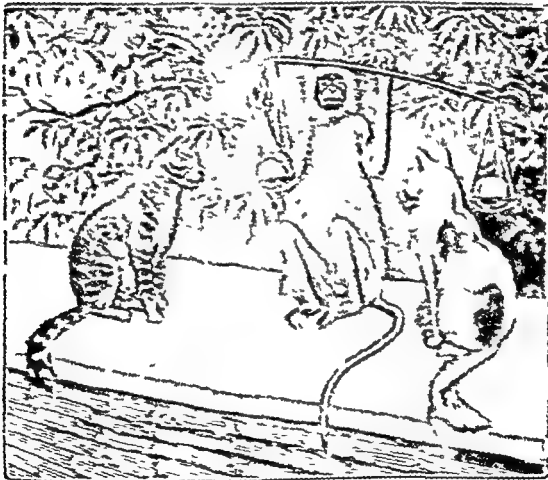
द्वितीयो विडालः—न हि न हि । मदीयो भागोऽल्पतर-
स्त्वदीयान्नागात् । तत् किञ्चिदेहि मह्यम् ।

प्र० वि०—नैतच्छक्यमधुना । त्वयैवाकृष्टः स शकलो मया
चैषः । नाहं दास्यामि स्वल्पमपि तुभ्यं मामकी-
नादंशात् ।

द्वि० वि०—कथं न यच्छसि । त्वत्तोऽपहरामि तं यत्नात् ।

प्र० वि०—मयैव प्रथमं दृष्टो मोदक आनीतश्चात्र । तदर्थं
किञ्चिदधिकं प्राप्तुमर्हामि ।

द्वि० वि०—मया च रक्षितो द्वारदेशः । तेनैवात्रागतस्त्वं
विश्रब्धम् । ततः समभागमेवाहं ग्रहीष्यामि ।

इति ह्रवतोस्तयोः कल्हः संजातः । तावन्प्राप्यं महतावेदो-
नाभ्यद्रवतां नखैर्दन्तैश्च केशानलुञ्चतां परस्परस्य । दारुणं
द्वन्द्वयुद्धं समभवत्तयोर्धोरश्च घुर्घुरध्वनिः । तन्नाकर्ण्य वृक्षस्थः
कोऽपि वानरोऽवतीर्यावदत् । किमर्थं नो युध्यते युवान्याम् ।
मा मैवं कुरतं कल्हन् । जहं निर्दिशामि युवयोर्विवादनम् ।

सिंहस्य मित्रत्वं त्वया प्राप्तमभिव्यानीतन्मम ममीदम् ।
 क्षणादेव व्यापादयन् तं स वनगज । शृगालन् चतुर्थो विभक्तुं
 यावत्पुरतोऽगच्छत्तावदुधैश्च वदन् स सिंहः । शृणुत रे मत्वाः,
 मम भागोऽयमिति गृह्णामि प्रथममगमहम् । द्वितीयोऽपि
 ग्रहीतव्यो मयैव । यतो मर्दायेनेव विक्रमेण हतोऽयं मृगः । एनं
 तृतीयं शकलं करन्पेणार्पयन् यूयं मे प्रकृतयो मह्यम् । तुरीय-
 आसौ खण्डो रक्षणीयो मया । यतो विषमोऽयं कालः । आपदयं
 ननु सद्य एषोपायो विधेयः । श्वो यन्किमपि लप्स्यते तस्य
 समाना भागा अस्माभिर्गृहीतव्याः । गच्छन्ताधुना स्वस्वस्यान-
 मिति । अन्येद्युरपि तथैवाचरितं सिंहेन । अनेन क्रमेण स
 पञ्चाननः प्रतिदिनं विनायासं प्राप्नोत् पर्याप्तं भोजनम् । ततो
 वृक्रेणोक्तम् । सुखे शृगाल, कैयं नीतिः । दिने दिनेऽस्माभिरानीतं
 भक्ष्यमसौ केसरी खादति स्वयमेव । एतादृशेन रात्रा किमस्माकं
 प्रयोजनम् । कथयामोऽद्य तस्मै सर्वोऽयं तव व्यवहारो गृह्य-
 इति । तदशुशृगालौ ततोऽवदताम् । तथा । सम्मत आवयो-
 त्तवाभिप्रायः । त्वामनुत्तरावस्तत्रेति । अन्येद्युस्तेषां तन्मनोगतं
 ज्ञात्वा स केसरी तानेव व्यापादयत् ।

कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।

ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—किंवदन्तिह पशुः ? को गुणो मित्रत्वस्य ? कः सन्द कृत
 सिंहेन पशुभिः सह ? किमर्थं चतुरोऽपि भागान् केसरी पदगृह्णात् ?
 को नानाभिप्रायोऽस्त्वाः क्वादा ?

शब्द-प्रयोगः—१ द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा..... । पदार्थो
 द्विधा—त्रिधा—चतुर्धा—पञ्चधा.....विनाञ्च ।

२ अन्येद्युः—पर्याप्तम्—प्रयोजनम् । (वाक्येषु प्रयोज्यम् ।)

पश्यतमेतां मे सूक्ष्मां तुलाम् । निपुणश्चाहं न्यायाध्यक्ष इति ।
 ततस्तौ मार्जारौ कलहाग्निवृत्तौ स्थापितवन्तौ कपेस्तुलापात्रयो-
 मोदकांशौ । एकतरं पात्रमग्नौ गच्छद् दृष्ट्वा स न्यायप्रियो
 वञ्चकोऽभाषत । सत्यमेवासमानौ शकलावेनौ । एष गुरुरन्यश्च
 लघुः । भवतु, समानौ विधास्यामि । इत्युक्त्वा गरीयसो भागात्
 कियानप्यंशस्तेन सत्वरं दशनैश्छिन्नो ग्रसितश्च । पुनरपि
 तुलामुद्धृत्य स निर्णेता सानन्धमब्रवीत् । अये, अयं द्वितीयो
 भागोऽधुना भूयाञ् जातः । नैताद्युक्तमिति । तस्माद्वितीयाद्
 भागात् कियानप्यंशस्तेन द्रुततरं दशनैश्छिन्नो ग्रसितश्च । अनेन
 क्रमेण द्वयोरपि भागयोर्वहंशो भक्षितस्तेन वानरेण । तुलापात्रेऽल्प-
 मेवावशिष्टं वोक्ष्य चिन्ताकुलौ तौ विडालौ प्रार्ययेतां तं
 न्यायाध्यक्षम् । दीयतां भोः, तदेवावाभ्याम् । आवां सन्तुष्टौ
 भवतां निर्णयेनेति । ततः स कपिरवदत् । साधु साधूकं युवाभ्याम् ।
 दीयतां तर्हि किञ्चिद्वेतनमस्मभ्यमेतत्परिश्रमस्य । अवशिष्टौ
 मोदकस्यैतौ खण्डौ वेतनमस्माकं भवितुमर्हत इति । तत्क्षणमेव
 स न्यायनिपुणस्तौ मोदकांशावग्रसत तुलां च गृहीत्वा तद-
 शिखरमुदप्लवत । तेन विपण्णौ तौ विडालौ परस्परं निन्दन्तौ
 यत्र कुत्रापि निर्गतौ ।

प्रश्नाः—किं प्राप्तवन्तौ मार्जारौ ? कुत्रागच्छताम् तौ भक्षणार्थम् ?
 कस्मात्कारणात्कलहस्तयोजातः ? कस्तस्य निर्णयं कर्तुमागच्छत् ?
 किं दर्शयति तुला ?

नाट्यम्—एषा कथा त्रिभिः कुनारैर्नाटयितव्या ।

शब्द-प्रयोगाः—१. मन मोदक—मदीय मोदक—मानकीन मोदक ।

२. तव तुला—त्वदीया तुला—तावकीना तुला ।

३. तस्य पात्रम्—तदीयं पात्रम् ।

(तथैव भवदीय-अस्मदीय-युष्मदीय-इत्यादीनां विशेषणानां प्रयोगाः ।)

धातु-साधितानि—१ वर्तमान-काल-वाचकम्—(विशेषणम्)

वा प	{	यत्—यतमान पुरुष । यतमाना नारी । यतमानं मित्रम् ।	}
		भाष—भाषमाण. — । भाषणा — । भाषणं — ।	
		शी—शयान — । शयना — । शयनं — ।	
प. प.	{	वद्—वदन् — । वदन्ती — । वदत् — ।	}
		चि—चिन्वन् — । चिन्वती — । चिन्वत् — ।	
		ज्ञ—जानन् — । जानती — । जानत् — ।	

२. भूतकाल-वाचकम् कर्तरि—(विशेषणम्)

वच्—उत्तवान् पुरुष । उत्तवती बाल । उत्तवत् मित्रम् ।

कृ—कृतवान् — । कृतवती — । कृतवत् — ।

लभ—लब्धवान् — । लब्धवती — । लब्धवत् — ।

(वाक्येषु प्रयोज्यैतानि रूपाणि ।)

दशमः पाठः ।

शशकेन निपातिनः सिंहः ।

अथ कस्मिंश्चिद् विपिनेऽवसत् क्रूरकर्मा नाम कोऽपि सिंहः ।
 दिवा स गुहायामस्यपत् सायं चेतस्ततोऽचरत् । प्रतिदिनं दहन्
 पशून् स व्यापादयदैकैकस्य च शरीरादल्पाल्पमंशं स्वैरं नक्ष-
 यित्वा धुधानिवृत्तिमकरोत् । अनेन क्रमेण अचिरादेव तेन
 शतशः प्राणिनो हतास्तस्मिन् वने । तेन संत्रस्ता वनवासिनो

मृगशून्यं भविष्यतीदं वृत्तम् । किं भक्षयिष्यसि ततस्त्वम् । अतो हे मृगपते, त्वया सह समयं कर्तुमिच्छाम इति । स क्रूरकर्मापृच्छत् । 'कोऽसौ समयः' । दन्ती प्रत्यभाषत । प्रतिदिनमेकैकं पशुं वयं तव समीपं प्रेषयामः । स चात्र सायंकाल आगमिष्यति । तं त्वं सुखेन भक्षय । अन्यान् मा जहि । एवं विनायासं गुहायामेव भोजनं प्राप्स्यसि चिरं च जीविष्यसीति । ततः स कैसरी सानन्दमवदत् । साधुक्तं रे जरड, त्वया । संमत एष समयो मम । तथैवानुतिष्ठत यूयमिति । ततः प्रभृति यथासमयं प्रतिदिनमेकैकः पशुः सिंहमुपगच्छति तं च व्यापाद्य स्वोदरं पूरयति स क्रूरकर्मा ।

अथ गच्छता कालेन समायातो धूर्तबुद्धेर्नाम वृद्धशशकस्य वारः । स मार्गेण गच्छन्नचिन्तयत् । यद्यवश्यमेव मे मरणं तर्हि किं सिंहस्यानुनयेन । मन्दं मन्दमेव गच्छामीति । अत्रान्तरे दृष्टः कञ्चित्कूपस्तेन मार्गे । मरणात्प्राक् कृपां निर्वर्तयामि सकृदिति चिन्तयित्वा गतः स कृपतीरम् । तत्र यावत्स जलं पिबति तावत्स्वप्रतिविम्बं तत्र दृष्ट्वाचिन्तयत् । एषा वाप्येव मां रक्षिष्यतीति । ततः प्रस्थितः स शनैः शनैः सिंहाभिमुखम् । क्रूरकर्मा गच्छन्तं तं दूराद् दृष्ट्वा कोपादवदत् । 'किमर्थं रे मूढ विलम्बेन समागतोऽसि' इति । शशकोऽब्रवीत् । 'देव, नाहनपराधी । आगच्छन् पथि निरुद्धोऽहं दलादन्येन सिंहेन । तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा भवते निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि' इति । स मृगेन्द्रः सक्रोपमाह । 'आः कथमत्रैव जीवति सिंहान्तरम् । सत्वरमेहि दर्शय तं दुष्टात्मानम् । प्रेषयामि तं यमसदनम्' इति । ततः कृपतीरमनयत् स धूर्तबुद्धिस्तन् । दूरात्तं दर्शयित्वा सोऽवदत् । 'अत्र निलीनः सोऽपरो दलदान् सिंहस्तिष्ठति' इति । ततः स क्रूरकर्मा स्वप्रतिविम्बं वाप्यानपश्यत्तद्य सिंहान्तरं भव्या न्यक्षिपत् क्रोधात्तस्योपर्यान्मानम् । जले निमग्नः सन् पश्यन् च गतः ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—किमर्थं सिंहोऽनेकान् पशून् हन्ति प्रतिदिनम् ? केनोपायश्चिन्तितः ?
क समय कृत पशुभिः ? कथं सिंहस्य वधोपायः सम्भवच्छशकस्य
मनसि ? केन प्रतारितः सिंहः ?

शब्द-प्रयोगाः—१ एकाशः, द्विशः, त्रिशः, ...सप्तशः, ...शतशः, 'सिंहेन
शतशः प्राणिनो हताः ।' 'सैनिका द्विशो मार्गेण गच्छन्ति—कदाचि-
च्चतुशो वा ।'

२ द्विविधः, त्रिविधः, ...सप्तविधः, ...शतविधः । 'तेन समयेन द्विविधं फलं
प्राप्तम् । सिंहोऽनायासेन भोजनमलमतं वनचराश्च स्वास्थ्यम् ।'
अनया कल्पनया त्रिविधं फलं प्राप्तं शशकेन । स्वप्राणा रक्षिताः, स
क्रूरकर्मा कूपे पातितः, सर्वे चान्ये पशवो भयान्मोचिताः ।

साधिताः शब्दाः—केसरः—केसरिन् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

प्राणा —प्राणिन् । बलम् ————— । सुखम् ————— । शशः ————— ।
वनवासः —वनवासिन् । करः ————— ।

एकादशः पाठः ।

स्वार्थपरः केसरी ।

तेनो मद्र २०१

अथ कस्मिन्नपि विपिनेऽवसत् कश्चित्सिंहः । विनायासं कथं
भोजनं लभेयेति बुद्ध्या स उपायं चिन्तितवान् । तदनुसंधात् स
कांश्चित्पशूनाह्वयान्नीत् । सो मित्राणि, अहं युष्माकमधिपतिः ।
न पुनः कदापि वयं कालं नयामः परस्परेषां समागमेन । यूयं

सततं भीतिग्रस्ता नायाथ मत्समीपम् । न युक्तं मित्रं विना
जीवनं जगति । उक्तं च

जाड्यं धियो हरति योजयते हिताय
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अतोऽहमद्यप्रभृति संवृत्तो युष्मानं वयस्यः । एष नः समयो
यदस्माभिः सर्वैरैकमत्येन प्रवर्तितव्यं लब्धमात्रं च समं विभाज्यम् ।

अपि संमतमेतद्युष्माकमिति । घृक्षशृगालतरश्चयः सदिनरं सानंदं
चावदन् । एषमेतन्महाराज । यद्भवतो मतं तदस्मानं हितम् ।
अनुगृह्यताः स्तो भवतो मित्रत्वेन । ततः न पश्चान्नोऽग्र्याव् ।
आनयत तर्हि मृगमेरं येनाद्यैश्च भोजनं भदिष्यन्त्यस्मान्निति ।
एतच्छ्रुत्वा तैः पशुभिः कोऽपि पीनो मृगो दिशन्त्येन वचना

सिंहस्य मित्रत्वं त्वया प्राप्तव्यमित्यानीतस्तस्य समीपम् ।
 क्षणादेव व्यापादयत् तं स वनराजः । शृगालस्तं चतुर्थो विभक्तुं
 यावत्पुरतोऽगच्छत्तावदुच्चैरवदत् स सिंहः । शृणुत रे सत्त्वाः,
 मम भागोऽयमिति गृह्णामि प्रथममंशमहम् । द्वितीयोऽपि
 ग्रहीतव्यो मयैव । यतो मदीयेनैव विक्रमेण हतोऽयं मृगः । एनं
 तृतीयं शकलं कररूपेणार्पयत यूयं मे प्रकृतयो मह्यम् । तुरीय-
 आसौ खण्डो रक्षणीयो मया । यतो विपमोऽयं कालः । आपदर्थे
 ननु सद्य एवोपायो विधेयः । श्वो यत्किमपि लप्स्यते तस्य
 समाना भागा अस्मामिर्ग्रहीतव्याः । गच्छताधुना स्वस्वस्थान-
 मिति । अन्येद्युरपि तयैवाचरितं सिंहेन । अनेन क्रमेण स
 पञ्चाननः प्रतिदिनं विनायासं प्राप्नोत् पर्याप्तं भोजनम् । ततो
 वृकेणोक्तम् । रुखे शृगाल, केयं नीतिः । दिने दिनेऽस्माभिरानीतं
 भक्ष्यमसौ केसरी खादति स्वयमेव । एतादृशेन राज्ञा किमस्माकं
 प्रयोजनम् । कथयामोऽद्य तस्मै सर्वोऽयं तव व्यवहारो गृह्य
 इति । तरक्षुशृगालौ ततोऽवदताम् । तथा । सम्मत आवयो-
 स्तवाभिप्रायः । त्वामनुसरावस्तत्रेति । अन्येद्युस्तेषां तन्मनोगतं
 ज्ञात्वा स केसरी तानेव व्यापादयत् ।

कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।

ज्ञातिमिश्र समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—किमवदसिंहः पशून् ? को गुणो मित्रत्वस्य ? कः समयं कृतं
 सिंहेन पशुभिः सह ? किमर्थं चतुरोऽपि भागान् केसरी पर्यगृह्णात् ?
 को नामाभिप्रायोऽस्या कथाया ?

शब्द-प्रयोगः—१ द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा..... । पदार्थो
 द्विधा—त्रिधा—चतुर्धा—पञ्चधा.....विभाज्य ।

२ अन्येद्युः—पर्याप्तम्—प्रयोजनम् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

३ मित्रम्—मित्रत्वम् । बाल — बाल्यम् ।

स्वामिन्— ——— । जडः— ——— ।

——— — सेवकत्वम् । ——— — शार्दूलम् ।

रज्ज् — उज्ज्वला । मरल — ——— ।

द्वादशः पाठः ।

अमर्षिणां कपीनाम् ।

आसीत्कस्मिंश्चिद्वनभागे किमपि वानरयूथम् । तस्य कोऽपि
दलिष्ठः कपिर्नायकोऽभवत् । ते कपयो न कुत्रापि गृहमरचयन् ।
किंतु भक्ष्यमन्विष्यतां तेषां यत्रैव सन्ध्यासमयोऽजायत तत्रैव
कस्मिन्नपि तरौ नयन्ति स्म ते रात्रिम् । अथ कदाचिद्धेमन्तसमये
सुरिच्छीरे कस्मिन्नपि वृक्षे तैः कपिभिः वृत्तो रात्रौ वासः । अभूत-
पूर्वेण हिमरातेन वेपमानान्यासंस्तेषां कलेवराणि । महता
ह्वेनेन तेषां सा रात्रिर्व्यरमत् ।

प्रभातसमये शीततर एव वायुरदहत्तेनासह्यो जातस्तर-
निवासः । अत्रान्तरे भूम्यां दृष्टानि कानिचिद्रवानि गुञ्जाफलानि
तैर्वानरैः । तानि वक्षिणा इति मत्वा तैः शीतं निवारयितुं
तस्तुलनवातरम् सहस्रैव ते हृदहमाः । गुञ्जाफलानां राशिं दृष्ट्वा
फल्गुर्वन्तः समन्तादतिष्ठन् । हास्तास्पदं तत्तेषां चेष्टितं वास्य
नीडस्यः कोऽपि विरगोऽवदत् । नो नो, नृत्तं तना एव स्वं

यूयम् । न ते वह्निकणाः किंतु नत्सवर्णानि गुञ्जाफलानि । न
तैः शीतरक्षा भविष्यति युष्माकमिति । ततः स कपिवरोऽ-
पृच्छत् । 'कथं रे ज्ञातं त्वयैतद् ।' स खगः स्वस्थानात् सादोप-

प्रत्यभाषत । युष्माकं हस्तपादं वर्तते । तथापि न कुत्रापि रचितं
गृहं युष्माभिः । अतं तु हस्तरीजं मुरं यस्मात्ति स्मनिलये ।
तस्मात्कथयामि गुणं वा गिरिकन्दं वा मेयतामिति । ततस्ते
व्रतन्तः सन्त्येवमवदत् । 'कथं रे यय्यचनेनाम्यानुपहस्यसि ।

किं तवानेन व्यापारेण इति । नृयोऽपि स पक्षी ताननादित्य पुनः
 पुनराह । किं कृथा हेमेन । गन्धनां देशान्तरं विरच्यतां वा
 गृहमिति । तेन भृशं रुपितान्ते कश्योऽश्रुवन् । निष्ठाचारं
 किंचिदुपदिशामोऽधुना त्वान् । इत्युक्त्वा वीक्षित्य तैः सद्यः-
 र्नागिनं तस्य विहगल्य नित्यं हलं च । लज्जालापि यदिति
 नीडानि तत्रासन् । उत्साहितानि तान्यपि तैः कथिभिः ।

उपदेशो हि मूर्खानां प्रयोपाय न शालये ।

पत्र पानं भुज्जाना वेषलं दिग्दर्शनम् । १ ।

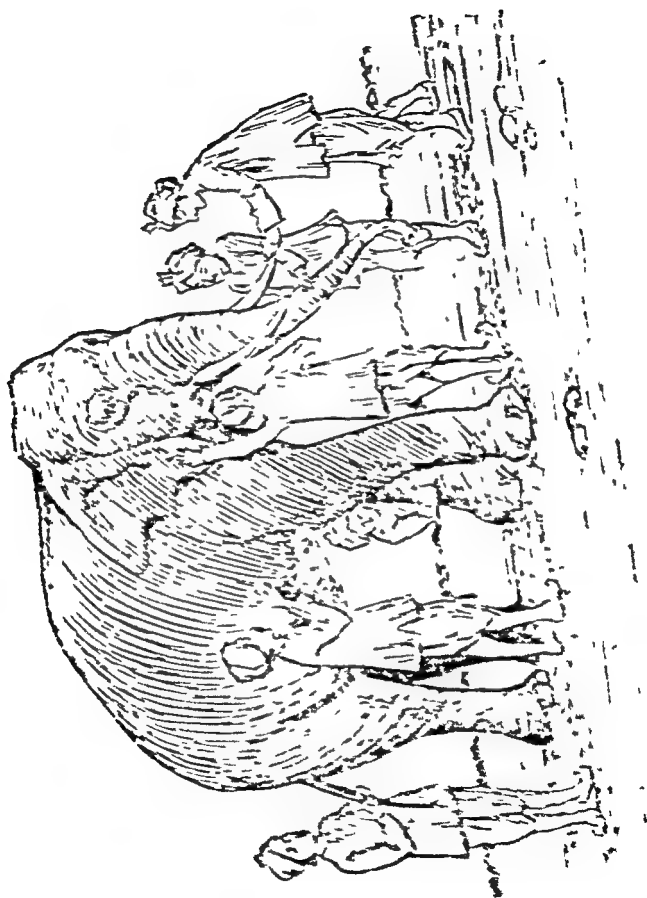
[प्रागुक्तेषु वाक्येषु व्रजज्ञानं-दुग्ध-वसुधां-शनं-पन्थानं-फलानि-
राज्य-रत्नानि-मृगणगतं-इत्येतानि प्रधानकर्माणि । इतराणि च
गौणकर्माणि । चरमे-वाक्ये 'अजा'-इति प्रधानकर्म । 'प्रामम्'-
इति गौणकर्म ।]

त्रयोदशः पाठः ।

अन्धानां निरीक्षणम् ।

अन्मान्धानां स्पर्शान्द्रिगं प्रायः सुतीक्ष्णं भवतीति प्रसिद्धम् ।
परिचितम् । श्रिया कुर्यन्ति ते लीलथैव । शिवा कालेन च
गच्छति यष्टिस्तथा । श्यानान्धानाम् । आणामिनः पुनश्च
पादागतं श्रुत्यैव ते ते संविदन्ते । केचिद् ब्राह्मिका अन्धा
स्य भेषजं या इतस्मिन्तां नयन्ति परिपालयन्ति च । अपरं
स्निग्धमन्ताननिर्गन्तं सौमिकस्यापि व्यापारम् ।

अथ कर्मविशेषं प्रायं निरूपयन्ति स्य पदव्या । 'आत्मनः स्पर्श-
ज्ञानं प्राणीणामुद्दिश्य स मत्ता कर्तारं तेषामप्यवधिम् । नत
स्पर्शं प्रविशन्त्य । गच्छन्त्यासं यः कर्तारं यथायं धर्मयति
स भवन्त्यासं श्रेष्ठ इति । स्पर्शान्द्रिगं प्रायं कर्तारं यथायं । स
कृष्णान्द्रिगं यथायं प्रविशन्त्यासं । अन्द्रिगं प्रायं तेषामप्य-
वधिम् । अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं ।
अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं ।
अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं ।
अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं । अन्द्रिगं यथायं ।

उक्तं न । 'अतो मन्त्रतान् मन्त्रमन्त्र । मन्त्रमन्त्रः सन्तु गजः'
 इति । श्रुतीयेन कृते प्राणं हस्मिनो व्याकुलम् । तत्रमापुमिन् ।
 'आश्चर्यं भोः, रज्जुर्गन्धेयमिति मन्ये । अमंशयं रज्जुरुपोऽयं
 कुञ्जरः' इति । चतुर्थो हस्मेन शृङ्गनिवान् नागस्य कर्णम् । समंश्रमं
 तेनोद्धोषितम् । 'हन्त, विमृष्टमेनद्यजानम् । व्यजनरूपोऽयं
 मातङ्ग इति मे निश्चयः' इति । पञ्चमो गजस्य शुण्डामयलम्ब्य
 प्राख्यापयद् दीर्घस्वरेण । 'अये, विशालोऽसौ सपोंऽत्र विलुठति ।
 अहिरूपोऽसौ क्रीति मे मनिः' इति । अन्ततः षष्ठोऽङ्घ्रस्तस्य
 वारणस्य रदं धृतवानुश्चरयदद्य । 'अहो निशितः कठिनश्चायं
 शूलः । शूलरूप एव द्विरद् इति नात्र संशयः' इति । अनन्तरं
 ते सर्वे व्याचक्षत स्वमतं तारस्वरेण न चामन्यन्त परमतम् ।
 तेन सुचिरं प्रावर्तत तेषां महान् विवादः । एवमपूर्वं किमपि
 तेषां निरीक्षण-कौशलं ज्ञात्वा भृशं विनोदमन्वभवन् सर्वे
 ग्रामवासिनो जनाः ।

प्रश्नाः—किमिन्द्रियं सुतीक्ष्णं जन्मान्नस्य ? कंठशानि कायाणि कुर्वन्ति
 जन्मान्धा. ? क मनस कृत पद्भिरन्धे ? कंठशानि तेषां मतानि
 गजमुद्दिश्य ?

उपसर्ग-कार्यम्—१ वद्-प्रवद्-अपवद्-संवद्-विवद्-प्रतिवद् ।

२ शृन्-विवृन्-प्रवृत्-निवृन्-परिवृन् ।

(एतानि क्रियापदानि वाक्येषु प्रयोज्य ।)

८० कर्मणि प्रयोगाः—

याज्ञवल्क्येन जनको ब्रह्मज्ञानं उच्यते-शिष्यते-शिक्ष्यते-अध्याप्यते वा ।

गोपालेन धेनुर्दुग्धं दुह्यते । श्रीवामनेन बलिर्वसुधा याच्यते । नृपतिना

चोरा. शतं दण्ड्यन्ते । पथिकेन ग्रामस्थ पन्थानं पृच्छ्यते । माला-

कारेण वृक्षा फलानि पुष्पाणि च अवर्चयन्ते । कौरवे पाण्डवा राज्यं

भार्या च जीयन्ते । देवैः क्षीरनिधिश्चतुर्दश रत्नानि नश्यते । चोरेण
धनिकः सुवर्णरातं मुष्यते । (गोपकर्मण प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

३ कुर्यावलेन ग्राममजा नीयते-हियते-कृष्यते-उष्यते वा ।

(अत्र तु प्रधानकर्मण प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

चतुर्दशः पाठः ।

अनृतभाषिणो मेघपालस्य ।

आसीदेकस्मिन् ग्रामे कश्चिन्मेघपालः । स कदाचित् सुदूरमनयत्
स्वयूयम् । यद्भवो वृक्षास्तत्रासन् निषिडा च तेषां छाया । रवि-
किरणा अपि ह्यचित्कचिदेव प्रवेशमलमन्त तस्मिन्स्थाने ।
मध्याह्नेऽपि सुरीतलं तत्स्थलम् । विपुलानि वृणपर्णानि
निर्मलाश्च यद्भवो निर्झरा आसन् स्थाने स्थाने । तत्र कस्यचित्सरो-
र्मूले विध्रान्तिमनुभवतस्तस्य चूनो मनसि समुत्पन्नः सहस्रैर्वैष
विचारः । निर्जनमेतद्वनम् । यदि कश्चिद्वन्यपशुरत्रापतेत् तर्हि
किं करिष्यामि । अस्तद्योऽमेतैर्मपैः सह तस्य भक्ष्यमवश्यं
भविष्यामि । परीक्षे तावद्यदि कोऽपि मानुषोऽत्र समीपे तिष्ठति
न वेति । एवं संप्रधार्य 'भो भो, वृक इहायातः, वृक इहायातः'
इत्युच्चैराक्रोशन्त युवा । एतच्छ्रुत्वा समीपस्थाः क्षेत्रपालाः शस्त्रा-
प्यादाय तत्र प्राप्ता, सत्वरं साहाय्यार्थम् । तान् दृष्ट्वा प्रीतमनाः
स मेघपालोऽवदत् । नात्र वृकः परं समीपे जनानां निवासी
विद्यते न वेति मानुमेवाहं तथाक्रोशामिति । एतद्वचनं

यथागतं निवृत्तास्ते कृपीवलाः । अन्येषुस्तथैव विनोदार्य स
आक्रोशत् । पुनरपि शस्त्रपाणीन् जनानागतान् दृष्ट्वासौ
पर्यहसद् वृको नास्तीति चावदत् । इत्थं बहुवारं वञ्चितास्ते
प्रातिवेशिकास्तेन मिथ्यावादिना ।

अथैकस्मिन् दिने परमार्थत एव तत्रायाताः केचिद् वृका मेपाणां
गन्धेनाकुशाः । तान्दृष्ट्वा भीतिग्रस्तः स युवा 'वृका आयाता वृका-
आगता' इत्याक्रोशत् । यथापूर्वमुच्चैः समाह्वयञ्च प्रातिवेश्यान् ।
परं तत्राय न यामो यतः स दुर्मतिरस्मान् वञ्चयति परिहसति
चेति तैः प्रातिवेशिकैर्मियो निश्चितम् । अयं साहाय्यार्थमनागतेषु

जनेषु वृकैर्मक्षिता बहवो मेघाः । स पालकोऽपि किञ्चित्पीडितः ।
एवमनृतभाषिणस्तस्य प्राप्तो दण्डः ।

नास्तस्यवादिनः पुण्यं न सख्यं न यशो भुवि ।

दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रितः ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—कुत्र नीला मेघाः पालकेन ? किमर्थमाश्रितस्त प्रयमन् ? किं कृतं
तैः प्रादिपेशिकैः ? किं चेद्विदं वृकैः ? किमर्थं नागताः सहायास्तदा ?

शब्दप्रयोगाः—१ जनागतेषु जनेषु वृकैर्मक्षिता मेघाः ।

सन्प्राप्ते हृष्टसत्त्वे पाण्डवा यशोऽलम्बन्त ।

सन्प्रादिते दुर्नवसत्त्वे रानो रावन्महन् ।

२ पश्यतो मेघगलत्स वृकैर्मक्षिता मेघाः ।

सद्वतो बलकृत्य पिता गृहक्षिर्गितः ।

(विशदीकरणम्)—१ पश्यतो जनास्तत्र नागच्छन्ततो वृका बहून् मेघान्
व्यापादयन् । (इत्थं सर्वेणं वञ्चनान्तर्यो विशदीक्रियताम् ।)

उपसर्गकार्यम्—‘अह्-कि-पद्-’ इत्यादीनां धातूनाम्या उपसर्गैः
कथं निच्यन्ते तदुदाहरणैर्दर्शय ।

समासः—अद्वं नायते-इति अद्वतनायो । युजन् जानाति इति युजः ।
नेषन् पालयति-इति नेषपालः । आने तिष्ठन्ति-इति आनस्थाः ।
अवन्मं रोहति-इति अवनिरहः । (उपपद-तत्पुरुषः समासः)

पञ्चदशः पाठः ।

युक्तिः शक्तेर्गरीयसी ।

पञ्चभूतेषु वायुः प्रधानत्वेन प्रलिङ्ग-एव । तेन दिना प्राणिनां
जीवनं न शक्यम् । रविरपि तेजोऋषो जनानामुपकारको वर्तते ।

अथ कदाचित् सञ्जातस्तयोर्विवादः । मम शक्तिरधिका मम
शक्तिरधिकेत्येकैकोऽवदत् प्रमाणानि चाकथयत् स्वमतं समर्थ-
यितुम् । मारुतोऽब्रवीत् । अहमुन्मूलयामि प्रवलानपि तरुन् । मया
निर्जिता इन्द्रादयो देवा अपि । मत्पुत्रो हनुमानतीव विक्रान्तो
जगद्विख्यातो वीरः । त्वद्विना जीवन्ति प्राणिनो न पुनर्मद्विनेति ।

एतदाकर्ण्य चण्डरश्मिरभायत । तृणान्यपि त्यमुन्मूलयितुं
समर्थः । अदृश्यं न्वदृपम । अहं पुनर्जगत्त्रयं प्रकाशयामि
स्वनेज्या । ममोष्णतयैव जीवन्ति जन्तवो गच्छन्ति च यनस्पतयः ।
कर्णादयो वीरा मे प्रमादाज्जगत्त्रेत्तुं श्रमा इति । अप्रान्तरे

तयोर्दृष्टिपयमागत. कम्बलवान् कोऽपि पान्यः । ततस्तौ
सममन्येतां यद् योऽस्य कम्बलं निःसारयति स एव श्रेयानिति ।

तदादौ पवनोऽग्रेसरोऽभवत् । स यथा यथा कम्बलमुपहर्तुं
प्रयत्नं प्रावहत् तथा तथा स पथिको दृढतरं कम्बलं प्रावृणोत् ।
ततो महतावेरोन वायुर्वहत् । सन्निधौ स्थितास्तरवोऽकम्पन्त ।
महीधर अपि किञ्चिच्चलन् स्वस्थानात् । स पान्योऽपि
चालितः स्थानात्स्थानम् । परं कम्बलं दृढतममेव धृतवान् ।
एवं विरेणापि तस्य शरीरत् कम्बलमाक्रष्टुं नाशक्तौ
प्रमज्जनः । खिन्नचदन. स तदापसृतः । -

षोडशः पाठः ।

उद्यमे सिद्धिः प्रतिवसति ।

अथ कदाचित् तृपार्तः कोऽपि वायसो जलमधिगन्तुं
 लुबिर्मन्नमत् स्थानात्स्थानम् । परं न कुत्रापि तत् प्राप्तवान् ।
 ततः शुष्कवदनः परिश्रान्तश्चासौ प्राप्तः किमप्युद्यानम् । तत्र हि
 भाग्येन दृष्टवान् जलकुम्भम् । उपविश्य च तस्योपान्ते जलं
 पातुमयतत । किन्तु स्वल्पमेव जलमासीत्तस्मिन् घटे । तेन तत्प्रति

चक्षुं नेतुं स नाराहोत् । एवमारानिघशान्यां सहूलमनवत् तस्य
 चित्तम् । किमत्र म्रियताम् । उपलब्धमप्युदकं पातुं न शक्नोतीति
 दैवस्य विपरीता गतिः । को नु खलूपायो विधेयोऽत्र । इति विचार्य
 तं कुम्भं भूमौ निपातयितुं तेन यत्तः कृतः । परं गुरुरसीद् न

कुम्भः । तेन विफलोऽभवत्तस्य परिश्रमः । तदा भूमौ निःसं
श्वापतत् खिन्नवदनोऽसौ ध्वाङ्क्षः ।

ततः कियतापि कालेन सज्जां लब्ध्वा पुनरुपाविशत् स वायसो
घटोपान्ते । अन्तर्भागे च यत् स्लोकमुदकमासीत्तस्मिन्मूले
चञ्चोद्धृत्य व्यसृजत् । तेनोत्सारिताः कतिचिज्जलकणा आस्पृशं
स्तस्य वदनम् । हन्त भोः, अनेनैव क्रमेण जीवनमुपलभेयम् ।
इत्युक्त्वा जाताशः स ध्वाङ्क्षः पुनः पात्रे व्यसृजत् कांश्चि-
दुपलान् । अचिरात् कुम्भस्याकण्ठमुदगच्छत् तलस्थं तत्
सलिलम् । तदा परितुष्टेन मनसा स तदपिवत् । पर्याप्तं जलं
पीत्वा सोऽभापत । अहो, उद्यमस्येदं फलम् । प्राणिभिः सतत-
मुद्यमशीलैर्भाव्यम् । कदा कथं वा प्रयत्नः सफलो भविष्यतीति
न प्रथमं ज्ञायते ।

उद्यमं साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

पडेतै यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ १ ॥

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति सम्प्रचक्षते ।

उद्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥ २ ॥

प्रश्नाः—केनाकुलः स काको जातः ? किं दृष्टं तेनोद्याने ? जलं पातुं
किमकरोत्स प्रथमम् ? कथं सापरा युक्तिरुपस्थिता तस्य मनसि ?
केनोद्भूतं जलम् ?

परीक्षणम्—‘ यथा ह्येकेन चक्रेण न रयस्य गतिर्मवेत् ।

एवं विना प्रयत्नेन क्वापि दैव न सिध्यति ’ ॥

एषा नीतिरेव कोऽपि निकषः । तेन परीक्षस्व वायसस्य कथाम् ।

शब्द-प्रयोगाः—१ उद्योगं-उद्योगेन-उद्योगात् वा विना दैवं न सिध्यति ।

जलं-जलेन-जलात् वा विना तृपा न शाम्यति ।

चक्रद्वयं-चक्रद्वयेन-चक्रद्वयात् वा विना रथो न गच्छति ।

२ कुम्भे जलम् वाकष्ठम् उदगाच्छत् । (कष्ठपर्यन्तम्) । सञ्जना. वामरणं
सष्ठीलम् वाचरन्ति । वामध्याह्नं तपस्तप्यते मुनिभिः प्रतिदिनम् ।

३ जन्मप्रवृत्तिं नार्जोऽस्त्व गौर्नास्ति । (जन्मन वारम्य) । सीताया
विवाहप्रवृत्तिं रान्तरावणयोर्वैरनापतितम् । स्वप्नप्रवृत्तिं बुद्धो मानुषाणां
दुःखस्य निवारणम्विन्तयत् ।

समाप्तः—१ चतुरधास्तौ वायस च—चतुरवायस । (कर्मधारयः)

नीलं च तदुत्पलम् च—नीलोत्पलम् । ”

चरणं कमलम् इव —चरणकमलम् । ”

मुखम् चन्द्र इव —मुखचन्द्रः । ”

धन इव नील —धननील । ”

२ जलस्य कुम्भः —जलकुम्भः । (पष्ठी-तत्पुरुषः)

नयनस्य पद्मः —नयनपद्मः । ”

रवे रश्मयः —रविरश्मयः । ”

राज पुत्रा —राजपुत्राः । ”

कृष्णस्य नखा —कृष्णस्रजः । ”

विदेहानां राजा —विदेहराजः । ”

(एतेषु स्तनसेषु ‘पदिन्’—‘सखि’—‘राजन्’—इत्यादीनां
‘पद्मः’—‘सख’—‘राज’—इति रूपाणि भवन्ति ।)

सप्तदशः पाठः ।

आज्ञानुवर्ती हीरकः ।

अनुशिष्टो गजो भवति सौम्यश्चतुरश्रः । राजगृहस्य भूषणं
विभवस्य लक्षणमधिकारस्य च मूर्तिरेव स प्रतिभाति । उत्त-

पुरा किल कस्यापि नृपतेरासीद् हीरको नाम गजः ।
 अनुशासनेन सोऽभवदतीव सुशील-आमार्थीनश्च । यद्यदाप्ता-
 पयत् तस्य पालकः तत्तत् शीघ्रमन्वतिष्ठत् संः । पालकस्य भार्या
 कुमारश्च तस्य सविशेषं परिचितौ स्नेहेन तमपोपयताम् ।
 अयैकदा कोऽपि शत्रुरभ्यद्रवत् तं नृपतिम् । तेन सह योद्धुं
 नगरद्वहिरनयत् स राजा चतुरङ्गयुतां स्वसेनाम् । स्थाने स्थाने
 च स्थापितवान् विक्रान्तान् योधान् । समरभूमेस्त्रते मध्यभागे
 स्थापितो हीरकः । तस्य पृष्ठे व्यराजत रौप्यमयमासनं राज-
 चिह्नाङ्किता च पताका । हस्तिपको हीरकस्य मस्तकेऽङ्कुशं
 गृहीत्वोपाविशत् । अचिरादेवारब्धं युद्धम् । अवान्तरे हीरकस्य
 चालको निशितेन घोणेनोरसि विद्धः सन् तलिन्नेव क्षणे मृतः ।
 किञ्चित्पराङ्मुखीभूतं च तस्य नृपस्य सैन्यम् । अरिमिवेष्टितो-
 ऽभवद् हीरकः । परं स्वस्थानान्नैकमपि पदमचलत् । चालकस्य न
 काप्याज्ञा तेन श्रुता तत्सात्तत्रैव स्यादव्यमिति तस्य निश्चयः ।
 ततस्तेन नृपतिना दूरात्स हीरको दृष्टः । तदा स्वसैनिकानुद्दिश्य
 सोऽवदत् । धिन्युष्मान् रे मीरवः । पश्यत पशुरपि स हीरकः
 स्वस्थानान्न चलति । कथं तर्हि पताकां त्यक्त्वा समरान्निवृत्ता
 यूयम् ? गच्छत पुनरेकदा रिपुसंहारं कृत्वा हीरकं पताकां
 चानयत । इत्येतन्नृपवचनं श्रुत्वा रिपुसैन्ये स्वपताकां च दृष्ट्वा
 सोत्ताहं सरभसं च शत्रुं प्रत्यभ्यद्रवस्ते सैनिकाः । अनपेक्षितेन
 तेनापातेनोत्सादितं तच्छत्रुसैन्यम् । पुनश्च स्वजनैर्वेष्टितोऽभवत्
 स हीरकः । धन्योऽसौ धीरः पशुर्येनैव निर्जितः शत्रुः ।

गले पाशस्तीव्रश्चरणयुगले गाढनिगडो

दृढं स्कन्धे दन्धः शिरसि सृणिपातः खरतरः ।

नरः पृष्ठाढो वत मरणयोन्येऽपि विष्ये

न जानीमोऽत्यर्थं द्विरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कीदृशः स्वभावो वारणस्य ? क उपयोग करिणः सङ्ग्रामे ?
किमासीद्दीरकस्य पृष्ठे ? किमर्थं नाचलत्स्वस्थानाद्दीरक ।

वर्णनम्—युद्ध-चित्रस्य वर्णनं किञ्चित् कुरु ।

शब्द-प्रयोगाः—अधिक्षिप् । अभिद्रु । अनुतिष्ठ । विक् । सह । सम्मन् ।
अवमन् । प्रतिमन् ।—(विविधेषु वाक्येषु शब्दा एते प्रयोक्तव्या ।)

समासः—१. त्रयाणा भुवनाना समाहार —त्रिभुवनम् । ‘ द्विगुः ’
नवाना रात्रीणा ” —नवरात्रम् । ”

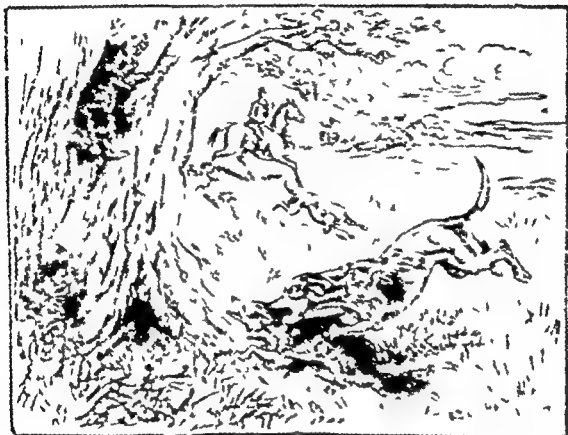
२. वासुदेवं श्रितः—वासुदेवश्रितः । (द्वितीया-तत्पुरुषः)
वैभवम् आपन्न —वैभवपन्न । ”
देवलोकं गत प्राप्तो वा-देवलोकगत -प्राप्तो वा ”
मुहूर्तं सुखम्—मुहूर्तसुखम् । ”
वर्षं भोग्य —वर्षभोग्य । ”

अष्टादशः पाठः ।

शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

अथैकदा सरितस्तीरमगच्छत् कश्चिज्जम्बूकः । तत्र च जले
मुहुर्मुहुर्मत्स्यान् भक्षयन्नासीत् कोऽपि सारसः । तीरस्थं
दृष्ट्वा स तस्मै प्रायच्छत् कतिपयान् मत्स्यान् । इत्यं
सञ्ज्ञाता मैत्री । तत्रागच्छज्जम्बूकः प्रत्यह-
मत्स्यान् । अनन्तरं स्वभावकुटिलत्वात् स शृगालः
लघूनेन मत्स्यानर्मा ददाति मह्यं स्वयं तु

भक्षयितुं तदेव स्थानमुपागतः कोऽपि जम्बूकः । तत आत्मनः श्रुधां
प्रशाम्य तौ परस्परमवदताम् । स्वागतं भो मित्र । एतदेकमेव
स्थलभावयोः श्रुधानिवृत्तेः । तेन स्वभावत एव सुहृद्भावो विद्यते
खलवावयोः । इत्यन्योन्यमभिनन्दन्तौ तौ मूलमायातौ निकट-
चर्तिनो वृक्षस्य । तत्र विविधान् विषयानुद्दिश्य मुहूर्तं तौ गोष्ठी-

सुखमन्वभवताम् । कथाप्रसङ्गेन जम्बूकोऽभाषत । यदि किञ्चिद्य-
सनमत्रोपतिष्ठेत्तर्हि किं करिष्यसि सखे दिडाल । कथमात्मानं
रक्षिष्यसि । अहं तापज्जानानि सहस्रं रक्षोपायान् । परं त्वदर्थं
चिन्तापरं मे मन इति । नार्जरोऽकथयत् । सखे शृगाल, सम्पद्
जानामि युक्तिमेकाम् । सा विकला चेत् प्राप्स्यामि दुर्गतिम् इति ।
तदाकर्ण्य स गोमायुः सखेदमाह । जहह दलवती मे चिन्ता
मन्दभाग्यस्य तव एते । शिषयामि त्वामन्याः षाड्धनं पुत्रीः ।
इति यावत् सोऽददत्तायत् तत्र प्राप्ताः केऽपि सारमेया व्याघ्राश्च

तान् कदा मन्त्रं वृक्षशिवरमागेत्यत्र न विज्ञातः । स च अस्मिन्
मुक्तिचानुर्ये प्रदर्शयितुं का मुक्तिरभूना विवेकेति विनामन्त्रं याव-
बलवित्तस्तिष्ठति तान्नाशकान् स ते. सामर्थ्यं योपाश्रितश्च ।

प्रश्नाः—कथं मजीवनं मायति भाति ? निर्गमं मायतो विज्ञा-
त्यगालयो ? कीदृशं तयो मन्त्रावयम् ? कीदृशी विज्ञा मोमायो ?
निर्गमं न शक्तं सार्वदाये न कोपः ?

समानार्थो. प्रयोगा.—(कर्मणि) (कर्मणि)
विज्ञालो जीवनयात्रानाधया । विज्ञालेन जीवनयात्रासाया ।
विज्ञालो जीवनयात्रा मायितवान् । विज्ञालेन जीवनयात्रा मायिता ।
[अनेन प्रकारेण 'शिक्ष्'—'रक्ष्'—'कृष्'—इत्यादीनां तादृशानि
रूपाणि वाक्येषु प्रयोज्यम्]

समासः—कौपीनाय वस्त्रम्—कौपीनवस्त्रम् । (चतुर्यो तन्पुरुषः)
बालाय इदं (दुग्धम्)—बालाय (दुग्धम्) । ,,
गुरवे रक्षितम्—गुरुरक्षितम् । ,,

शब्दप्रयोगाः—१. कुङ्कुरेभ्यः प्राणान् विज्ञालो वृक्षारोहणेनारक्षत् ।
दुर्जनात्स्वरक्षा विवेकेन सम्पाद्या । सुप्रीवं रामचन्द्रो बालेररक्षत् ।
२. विज्ञालस्य कृते चिन्ताप्रस्तः शृगालोऽभवत् । मीताया कृते सुवर्णमृगं
धर्तुं रामोऽधावत् । अमीया प्राणानां कृते यतन्तेऽखिला जन्तवः ।

विंशः पाठः ।

राजार्थिनां भेकानाम् ।

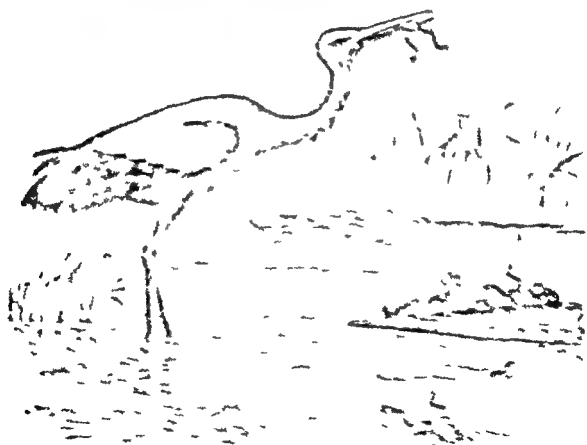
कासारं न्यवसन् बहवो भेकाः । तेषु केचिदासन्
अपरे च लघवः । अथ कदाचित् समेत्य ते सर्वे

मियोऽमन्त्रयन्त । नैतद्युक्तं यद्वयं स्वैरमितस्ततश्चरामो यथेष्टं च
व्यवहरामः । उक्तं च—

स्वैराचारेण जीवानां न शुभा गतिरीक्षिता ।

निर्गन्धेण्ड्रियाणां तु निश्चिता परमा गतिः ॥ १ ॥

तस्माद्यद्यन्माकं कोऽपि स्वामी भवेत्तर्हि नर्माचरितं न्यात् ।
वयं वतिंश्रामहे तस्य तन्त्रेण । स चान्मानुन्मागोऽश्विनारं गन्मगं
प्रेरयिष्यतीति । ततस्सर्वदुरैः प्रार्थितो भगवान् विष्णुः । भोः
परमेस्वर, कसपि राजानं प्रेष्य योऽस्मान्गं हिताय भवेदिति ।
तेषां प्रार्थनामह्नीरुत्य श्रीहृदिर्दाग्नपण्डमेवं वियतोऽपानय
तस्मिन्सल्लगने । तस्मिन् पतिते सङ्गतो महानाघातः । उत्पत्तिं

स तस्मात्सल्लग्नः, तस्मिन् पतिते सङ्गतो महानाघातः । उत्पत्तिं

तं राजानमुपागच्छन् शनैः शनैस्ते दूर्धुराः । अनन्तरं तस्यो-
पर्युत्प्लुत्य ते तत्र स्वैरमक्रीडन् । तथापि निश्चेष्टं तमधिपं वीक्ष्य
भैकैर्मन्त्रितम् । हन्त, अचेतनोऽयं खलु राजा । नासावस्माकं निग्र-
हणायालम् । अस्मात् साधुतरः कार्यक्षमश्च प्रमुर्याचनीय इति ।

ततः पुनरपि लक्ष्मीनायकं ते पूर्ववत् प्रार्थयन्त । तदा
भगवता नारायणेन प्रेषितः क्रौञ्चः । आगतमात्र एव स
मण्डूकानेकैकशो विदार्यात्तु प्रावर्तत । प्रत्यहं सोऽमक्षयद् बहून्
मण्डूकान् । अचिरात् तेनालोडितोऽखिलोऽसौ तडागः । तं
स्वकुलनाशमसहमानास्ते भेकाः पुनश्च प्रार्थितवन्तो देवदेवं
श्रीकेशवम् । अयि भगवन्, नाशयत्यसौ क्रौञ्चोऽस्माकं कुलम् ।
इतोऽन्यः कश्चन राजा प्रेष्यतामिति । तदाकर्ण्य न किञ्चित्
प्रतिवचनं दत्तं भगवता विष्णुना ।

गन्धाढ्यां नवमल्लिकां मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूयिकां

तां दृष्ट्वाशु गतः स चन्दनवनं पश्चात्सरोजं गतः ।

यद्धस्तत्र निशाकरेण सहस्य रोदित्यसौ मन्दधीः

सन्तोषेण विना परामवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ॥ २ ॥

प्रश्नाः—कृत्यवस्था भैकस्य जीवनक्रमस्य ? । किमर्थं मण्डूकैः श्रीहरि-

प्रार्थितः ? । कीदृशा गुणा दारुखण्डस्य ? । किमकरोत्य वक्रः ? ।

समासः—चोराद् भयम्—चोरभयम् ।

(पञ्चमी-तत्पुरुषः)

बन्वनात् मुक्त—बन्धमुक्त ।

”

स्वर्गात्पतित—स्वर्गपतित ।

”

तडागवर्णनम् ।

तडागतोयं मधुरं प्रसन्नं
स्थिरं गर्भारं घननीलवर्णम् ।
तडागतीरं तरुभिः परीतं
प्रवासाखिन्नान् हयतीव पान्यान् ॥ १ ॥

पिबन्ति पद्मेषु मधु द्विरेफाः
खादन्ति वृक्षेषु खगाः फलानि ।
जलेषु मत्स्या विहरन्ति नित्यं
छायासु पान्याः सुखमारुमन्ति ॥ २ ॥

रुदन्ति मेकास्तटमाश्रिता ये
गुञ्जन्ति भृङ्गाः कमलेषु मधु ।
निन्दां स्तुतिं चाऽगणयन्नमीषां
पर्योपकारे निरस्तस्तडागः ॥ ३ ॥

परीक्षणम्—किं वर्णितमेतेषु श्लोकेषु ? एतेषां श्लोकानां पठनेन को
भावः समुत्पद्यते युष्माकं मनसि ? के शब्दाः का वा पङ्क्तयो
रन्यतना दृश्यन्ते ? का नाम स्तुतिस्तडागतस्य ? का वा निन्दा ?

समाप्तः—समाप्तं पण्डित—समापण्डित । (सप्तमी-तत्पुरुषः)

सन्नापणे पट्ट—सन्नापणपट्ट ।

वर्मो पङ्क्तम्—वर्मिपङ्क्तम् ।

श्रीढाल कुशला—श्रीढालकुशला ।

एकविंशः पाठः ।

भुजङ्गमसख्यम् ।

पुण्य किल पुत्रवत्सला काचिद्वनितावसदेकसिन्

त्रिवर्षदेशीयस्तस्याः कुमारः क्रीडापरः सदा खेलन्नास्ते गोवत्सै-
रजाशिशुभिः खगशावैश्च । भोजनसमयेऽपि न तिष्ठति स
एकस्मिन् स्थाने । खाद्यपात्रं गृहीत्वा ग्रहिर्गच्छति निकुञ्जं तत्र च
भुङ्क्ते मित्रैः सह ।

अथ कदाचित् स बालको मातरमवदन् । 'अयि अम्ब, नवीनः
खलु कोऽपि वयस्यो मया सहागच्छति संप्रति भोजनाय । अतीव
मसृणं विप्रितं च तस्याङ्गं मनोहरं च वदनम् । तदर्थं प्रयच्छ
किञ्चिदधिकं क्षीरम् । तदेव बहु रोचते तस्मै' इति । तदाकर्ण्य सा
नारी सकुतूहलमगदत् । 'नैतद्वत्स युक्तं ते सर्वेभ्यो भक्ष्यप्रदानम् ।

न वयं खलु धनिकाः' । इयुक्त्वा पुत्रप्रेम्णा मोहितया तयाधिकं
क्षीरं दत्तमेव । तदादाय निकुञ्जं प्रयातः स कुमारः सहर्षं प्लवन-
गत्या । अनन्तरं सा ललनाचिन्तयत् । 'ननु द्रष्टव्यम्यद्य
मे वत्सो भुङ्क्ते वयस्यैः सह कीदृशश्चासौ नूतनः
' इति । ततोऽसौ निभृतं मन्दं मन्दं पदानि क्षिपन्ती
। ५ । कस्यचित्तरोः पृष्ठतः स्थित्वा यावत्सा
तनयमवलोकयति तावदकस्माद्भीतिग्रस्ताकम्पत । केनापि

भीषणेन दृग्येन जातं रोमाञ्चितं घर्माकुलं च तस्याः शरीरं
म्लानं च वदनम् ।

तस्य कुमारस्य पुरतो फणामुद्धृत्य दोलायते स्म महान्
भुजङ्गः । मुहुर्मुहुरसौ चालकस्तस्य पुरतो हस्तं प्रासारयत्
तस्माद्धस्तपुटाच्च दुग्धमपिवत् स उरगः । ततः स कुमारस्तं
तृणखण्डेन लीलयाताडयत् 'दूरमपसरे'त्यवदत् स्वयं च
किञ्चिदपिवत् । घटिकार्थपर्यन्तमेष भोजनक्रमोऽवर्तत । तस्मिन्
समये भयाभिभूतं तस्या वनिताया हृदयं स्तिमितः श्वासो
घनीभूतं च रधिरमासीत् । युगवद्दीर्घः स कालो निर्जीवितयेव
तया कयंविनीतः परमेश्वरस्य प्रार्थनापरया । यदा समाप्तं
तद्भोजनं तदा धिलं प्राविशद् लीलया ताडितोऽसौ सर्पः ।
कुमारः पात्राणि गृहीत्वाश्रममागच्छन्मात्रा मध्येमार्गे सानन्द-
मालिङ्गितः । अश्रुपातैः सा नन्दनमापादर्शार्पमन्त्रापयत् ।
उरगस्य विपवाधा ननु प्रक्षालितेव तयात्मजस्य शरीरात् ।

प्रश्ना.—कुत्रावसत् सा नारी ? कीदृशः स बालकः ? कुत्रागच्छत्
भक्षणार्थम् ? कस्तस्य नवीनो वयस्य ?

समाप्तः—आनन्द एव वृत्तिर्यस्य स—आनन्दवृत्तिः । (बहुव्रीहिः)

प्राप्तं उदकं च स	—प्राप्तोदकः ।	”
चक्र पाणी दत्त स	—चक्रपाणिः ।	”
चन्द्रस्य इव कान्तिर्यस्य स	—चन्द्रकातिः ।	”
पुत्रेण सह	—सपुत्रः—सहपुत्रः ।	”
ईश्वरः कर्ता दत्त तत्	—ईश्वरकर्तृकम् ।	”
बहुय नय दत्तिन् स	—बहुनदीकः ।	”
कमले इव लक्ष्मी दत्त स	—कमलाक्षः ।	”
अधिज्य धनुः दत्त स	—अधिज्यधन्वा ।	”
शोभनः गन्ध दत्त तत्	—सुगन्धिः ।	”

अभिप्रायः—वत्साः कयाचा अभिप्रायो दशभिः शब्दैः कथनीयः ।
(ननु विद्युत्तन्देश एव प्रहेयः)

द्वाविंशः पाठः ।

अगम्या विधियोजना ।

अथ कदाविद्यत्वारः पुरुषाः भार्याभिः सह नौकाविहारार्थं प्रभाते प्रस्थिताः । नौकाशयं गत्वा तैर्नाविकेन सह कृतः समयः । योजनद्वयस्यान्तरे वर्तते यत् किमपि द्वीपं तत्र गत्वा पुनर्निवर्तितव्यं सन्ध्याकाले । तदर्थं च दातव्या दशरूप्यका इति ।

ततः स्वेषु स्वेष्वासनेषु यदा ते सर्वे नौकायामुपविष्टास्तदा तेन नाविकेन चालिता साग्निनौका । तस्या अन्तर्भागश्चित्रितो विभूषितश्चासीत् । तत्रासन् कतिपयान्यालेख्यानि, पृथिव्या रेखारूपपत्राणि दिशानिर्णयस्य चन्द्राणि गुरुणि बलयानि च । एतानि वस्तूनि सर्वान् कोऽपि युवादर्शयत्तेषां प्रयोजनं चाकथयत् । अन्तरमपरो युवा वदति स्म । अहो रमणीयं दृश्यम् । पश्यत भोः, तं बलाकानां समूहम् । श्वेतं वस्त्रं ननु सागरस्य पृष्ठभागे प्रसारितमस्तीति । तत्र यावत्ते सर्वे दृष्टिमकुर्वन्तावत् सहसैवाकाशे युगपदुदडयन्त ता बलाकाः । तद्वीक्ष्यैकतमा प्रमदोच्चैरवदत् । अहो, उद्धूतं खलु तद्वस्त्रं पवनेन

। एतादृशैः संलापैरनन्दितं सर्वेषां चित्तम् । अत्रा-
सार्धयोजनमागता सा तरणी । समीपमेव च तैर्दृष्टः
प्रस्तरः ।

तस्य सविधे प्राप्ता नौका तदा ते तत्रावतीर्णाः सर्वे ।
स्थलं वीक्ष्योपाहारं कर्तुं तत्रैवोपविष्टाश्च । उपाहारो

यावदर्थसमाप्तोऽभवत्तावत् किञ्चित् किञ्चिदुत्सर्पत् स प्रस्तरः ।
 किं नु खलु भो एतदिति सर्वैरेव सममुदीरितम् । अचिरा-
 देवाखिलः स प्रस्तरः न्यमज्जत् सहस्रैव जले । हा कष्टं मग्नाः
 स इति तेषां नरनारीणामाक्रोशस्तेन पोतवाहेन श्रुतः । शीघ्रतमं
 स स्वसेवकैः सह जलेऽवापत् ता मृतप्राया अवलास्तरण्यां
 क्रमेणाक्षिपञ्च । तेषां यूनामपि प्रोतमारोढुं साहाय्यमकरोत् ।
 ततस्तेन नाविकेन नगरं प्रति निवर्तितौ सा नौः । अनन्तरं

लम्घतञ्जालु तालु युवतिषु कोऽपि युवाग्रवात् । जहो विचित्रा
 दैवगतिः । कविना यदुक्तं—'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र
 विन्त्ये' इति तत् प्रत्यक्षीभूतमधुनेति । एकतना वनितापृच्छत् ।
 कथं स कृष्णप्रस्तरः सहस्रैव चलितः स्वस्यानादिति । स
 नाविकः प्रत्यभासत । नालौ प्रस्तरः परं विशालस्य कस्यापि

कूर्मस्य पृष्ठमेव । अहमपि मोहितस्तस्य दर्शनेन प्रथममिति ।
तदाकर्ण्य सर्वैस्तारस्वरेणोद्घोषितम् । अहो घृहत्तमोऽसौ कच्छपः ।
अद्भुता खलु सृष्टिरीश्वरस्येति ।

प्रश्नाः—क. समयं कृतस्ते पुरुषे. २ किमर्थं गुरुणि वलयानि स्थापितानि
नौकायाम् ? कथं शोभते बकगण सागरे ?

समासः—दिने दिने इति — प्रतिदिनम् । (अव्ययीभावः)
द्वीपस्य समीपम् — उपद्वीपम् । ”
मार्गस्य मध्ये — मध्येमार्गम् । ”
शक्तिम् अनतिक्रम्य— यथाशक्ति । ”
विष्णो पश्चात् — अनुविष्णो । ”
जन्मन आरभ्य — आजन्म । ”

(सर्वदा नपुंसके प्रथमैकवचनम् अस्य सामासिकपदस्य ।)

अभिप्रायः—अस्या कथाया अभिप्राय पञ्चभिर्वाक्यैर्वक्तव्य ।

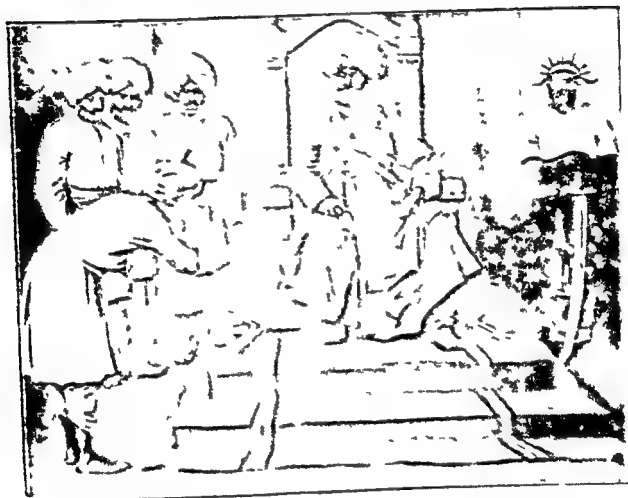
धातुसाधितानि—अस्या कथाया विध्यर्थानि धातुसाधितानि विचिनु ।

त्रयोविंशः पाठः ।

कथाप्रियस्य महीपालस्य ।

१. कस्मिंश्चिन्नगरे कथाप्रियो नाम कोऽपि राजा-
२. उदासीनोऽसौ विनोदेन कालमनयत् स्तुतिपाठकैः सह
३. प्रत्यहं नूतनः कश्चित्पुरुषः कथयति नृपतयेऽभिनवां
४. कथाश्रवणेन हृष्टः स भूपश्च तस्मै प्रयच्छति बहुमूल्यं
५. एकस्मिन् दिने रम्या काचित्कथा तेन श्रुता किंतु

सा सत्वरमेव समाहेति स विपण्णोऽभवत् । तदा क्रोधवशात्ते-
 नेदमुक्तम् । 'यः कोऽपि सुदीर्घां कथां कथयिष्यति
 तस्मै प्रदास्यामि राज्यार्धमात्मनः कन्यां च । परं यस्य कथा
 शीघ्रमेव समाप्तिं यास्यति तस्य शिरच्छेत्स्यामीति' ।

ततः प्रथमेन कथयिनादिनात् वधिना हात्सरसेन पूर्णा-
 ख्यायिका । किंतु यदास्तौ समाहा तदा रोषवशान्त राजा तस्य
 वधमकारयत् । तृतीयः पण्डितो दिनद्वयपर्यन्तमदर्शयद्
 वीररसेन युद्धां कांक्षित्वयाम् । परमवलम्बयामेव तस्यां तस्य
 शिरश्छिन्नमभवत् । तृतीयाहर्तु परमरत्नप्रधाना कदा धृता-
 मुना राजा । चत्वारि दिनानि व्यतीतानि तस्याः ध्रुपदेन । किंतु
 कथायाः वधप्रमाणानां च समाप्तिं समनन्तिरेवानीत् । ततः
 कश्चिन्तौ युवा कथानेतां कथयितुं प्रारब्धम् । 'जानीत् कोऽपि

महान धनिकः कर्मिभिर्गते । चत्वारः पुत्राः ते कन्ये च तस्या-
सन् । विशालं धान्यागारमासीनस्य धनिकस्य । कर्मिभिर्दिने
तस्यानाच्छादितं विशं पद्मा कश्यप चद्रक आगतौ धान्यकणं च
गृहीतवान् । अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च गृहीत-
वान् । ततः कश्चिदप्यगः खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—श्रुतमेतद्वगतं च । ततस्ततः ।

युवा—देव, अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—शातमेतद् । अन्यत् किमपि कथय ।

युवा—अनन्तरं कश्चिदन्यः खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—भवत्वेतद् । रे मूर्ख, किमन्यत्कथयितव्यमस्ति ?

युवा—अनन्तरमन्यः कोऽपि खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—ननु मूढमते, कथय कथाया अपरं भागम् । किमर्थं
पुनः पुनः कर्णकट्टु प्रजल्पसि एकमेव वान्यम् ?

युवा—देव, विशालं तद्धान्यागारम् । तस्मात् सर्वान्
धान्यकणान् खगाः कथं नीतवन्तस्तदैकैकशः कथनीयम् । पश्चा-
द्भनिकस्य कुमाराणां पराक्रमाः कुमारीणां च चातुर्यं वर्णनीयम् ।
शृणोतु महाराजः । ‘अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्य-
कणं च गृहीतवान्’ ।

कथाप्रियः—विरम, विरम रे शठ । न श्रोतुमिच्छामि नीरसा-
भिमां कथाम् ।

युवा—यच्छतु महाराजस्तर्हि राज्यार्थं स्वकन्यां च मह्यम् ।
जिता भवतः प्रतिज्ञा मया ।

कथाप्रियः—(चिरं विचार्य) ननु सत्यमेतद् । का वा गतिः ?
गृहाण मे राज्यार्थं कन्यां च । जितोऽसि खलु त्वया ।

प्रश्नाः—कीदृशोऽसौ राजा ? का प्रतिज्ञा कृता तेन ? किमभवत् त्रयाणां
कथनानाम् ? कथमन्यत्तुरीयो राक्षसः प्रतिज्ञाम् ?

समाप्ताः—कथाप्रिय । हास्यरसः । धान्वागारम् । महीपातः ।
दिनद्वयपर्यन्तम् । (एतेषां पदानां विग्रहं कृत्वा नानानि निवेदय ।)

शब्दप्रयोगाः—१ { पुरुषेण कथा कथनीया कथयितव्या वा ।
पुरुषः कथां कथयितुमर्हति ।

२ { महीपालेन ————— नटेन कार्यं कर्तव्यं करणीयं वा ।
महीपातः ————— नयेन ————— अर्हति ।

३ { राक्षसः राज्यार्थं दातव्यं देयं वा ।
————— राज्यार्थं ————— अर्हति ।

४ { धान्वाकणां ग्रहीतव्यां ग्रहीणीयां ग्राह्या वा ।
सगाः ————— ग्रहीतुम् ————— ।

चतुर्विंशः पाठः ।

कौश्व-प्रश्नाः ।

पुरा किल राज्यभ्रष्टाः पाण्डवाः कदाचिदितरतोऽन्नमन्
निवासाय स्थलमन्वेष्टुम् । मध्याह्नकाले तैः कृतः कस्यचित्तरो-
राश्रयः । भक्षितानि च सानि धौ पतितानि कानिचित्फलानि । परं न
कुत्रापि दृष्टं जलम् । आचेरुदेव पिपासया शुष्कमुखीं द्रौपदीं

युधिष्ठिरः सहदेवमाह । अयि वत्स, तगशिखरमारण्य समीक्षस्व
परितः । कोऽपि जलाशयो वर्तते समीपे न वेति ।' तदग्रजस्य
वचनमाकर्ण्य सहदेवः शीघ्रं वृक्षमारोहत् सूर्यकिरणैः प्रकाशमानं
कासारं चानतिदूरेऽपश्यत् । तं तडागं प्राप्य जलं पातुं
सहदेवो यावद्वस्तां प्रासारयन् तावदेव रक्तशिखां मस्तके
धारयन् शुभ्रवर्णः कश्चित् क्रौञ्चोऽवदन् । 'विरम रे वत्स,
पयःपानाद्विरम । प्रथमं ब्रूहि मे प्रश्नानामुत्तराणि । अनन्तरं
पिब सुखेन जलम्' इति । वृषाकुलः सहदेव इदं वचनमनादृत्य
पर्याप्तं जलमपियत्तद्वर्णं च तत्र मृतः सन्नपतत् ।

ततश्चिरं सहदेवोऽनागत इति ज्ञात्वा तमेव कासारमागतो
नकुलः । तत्र सहदेवं गतोऽमुं वीक्ष्य शोकार्तः स बहु व्यलपत् ।
क्रौञ्चस्तमपि कथितवान् । 'प्रथमं मा स्पृशोदकम् । मह्यं देहि
प्रतिवचनम्' इति । नकुलोऽपि तस्मिन्नबहितो नाभवत् पिपासा-
दिनो जलप्राशनमारभत सपद्येवाप्त्रियत च । ततो भीमार्जुनावपि
तत्र गतौ । कृतपानौ तावपि च पतितौ गतप्राणौ भूम्याम् ।
तेन चिन्ताकुलो युधिष्ठिरः प्रस्थितः स्वयं जलमानेतुम् । तडागस्य
तीरे चतुरो भ्रान्तृन् गतासूनुवलोक्य भृशं शोकाकुलोऽसौ
तेषां मुखेषु जलसेचनं कर्तुमैच्छत् । ततस्तेन क्रौञ्चेनोक्तं पूर्ववत् ।
तदाकर्ण्य जितेन्द्रियः स धर्मराजस्तं प्रार्ययत् । 'उच्यन्ताम् भो
भवतः प्रश्नाः । केनापि महान्मना भवता भाव्यम् । न सामान्याः
खगा एवं भाषन्ते' इति ।

क्रौञ्चः—कथं नु पण्डितो भवेन्मनुजः ?

धर्मः—वेदविद्यायाः खल्वभ्यसनेन ।

क्रौञ्चः—कोऽसौ धनसंपन्नः सुभूपितोऽपि श्रीमान्न भवेत् ?

धर्मः—यो नाम दीनेभ्यो न ददाति द्रव्यम् ।

पञ्चविंशः ॥

दमयन्ती ॥

आसीद्राजा नलो नलं दमयन्ती ॥
उपपक्षो गुणैर्युक्तो नलं दमयन्ती ॥
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां दमयन्ती ॥
ब्रह्मण्यो वेदविच्छेदो नलं दमयन्ती ॥
तथैवासीद्विदमेषु नलो नलं दमयन्ती ॥
शूरः सर्वगुणैर्युक्तो नलं दमयन्ती ॥
दमयन्ती तस्य कन्या नलो नलं दमयन्ती ॥
सौभाग्येन च लोकेषु नलो नलं दमयन्ती ॥
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरामा नलो नलं दमयन्ती ॥
न देवेषु न यक्षेषु तादृशं नलो नलं दमयन्ती ॥
नलश्च नरशार्दूलो लोकेषु नलो नलं दमयन्ती ॥
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिर्नलो नलं दमयन्ती ॥
तस्याः समीपे तु नलं दमयन्ती ॥
नैषधस्य समीपे च दमयन्ती ॥
अथैकदा विहाराय नलं दमयन्ती ॥
तत्रैकं स्वर्णदेहं स हंसं दमयन्ती ॥
ततोऽन्तरिक्षगो दीनो नलो नलं दमयन्ती ॥
"हन्तव्योऽस्मि न ते राजा ॥
दमयन्त्याः सकाशे त्वां दमयन्ती ॥
यया त्वदन्यं पुरुषं न स दमयन्ती ॥

एवमुक्तस्ततो हंसममुञ्चत्स महीपतिः ।
 स तु सत्वरमुत्पत्य विदर्भान् गतवान् खगः ॥ ११ ॥
 दमयन्ती तदा हंसं दृष्ट्वा हृष्टा मनोहरम् ।
 ग्रहीतुं प्रमदाधावत् खगं तं ललितागतिः ॥ १२ ॥
 स मानुषी गिरं कृत्वा भीमकन्यामयात्रवीत् ।
 “दमयन्ति नलो नाम निपथेषु महीपतिः ॥ १३ ॥
 कन्दर्प इव रूपेण रामवद्वन्विनां वरः ।
 तस्य वा यदि भार्या त्वं भवेद्या वरवर्णिनि ॥ १४ ॥
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ।
 रामेण सङ्गता सीता विष्णुना च यथा रमा ॥ १५ ॥
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत्” ॥ १६ ॥
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती तमव्रवीत् ।
 “नृवराय नलाय त्वं कथयस्व तथैव माम्” ॥ १७ ॥
 तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां भीमस्य नृदुभाषिणीम् ।
 निपथान् पुनरागम्य नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
 अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आह्वयत् स महीपालान् भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १९ ॥
 तदा सर्वे क्षितीशा हि दमयन्तीमभीप्सवः ।
 अविशन् मण्डपं दिव्यं महार्तिहा गुहामिव ॥ २० ॥
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्राविशत् सा शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रमया राज्ञं चभृपि च मनांसि च ॥ २१ ॥
 नैषधं वीक्ष्य भैमी तु लज्जमानायतेक्षणा ।
 स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २२ ॥

भावार्यः—अस्य पाठस्य भावार्यं पञ्चभिर्वाक्यैः संक्षेपेण कथ्यम् ।

प्रश्नाः—कैर्गुणैरपन्न आसीन्नलः ? के गुणा अत्र वर्णिता दमयन्त्याश्च ?

को दूतः प्रेषितोऽथ नलेन दमयन्तीं प्रति ? को नाम स्वयंवरः ? के
निलिताः स्वयंवरार्यम् ?

परीक्षणम्—कै. श्लोकैराकृत्यते तव मानसम् ? तच्च केन कारणेन ?

द्वितीये श्लोके केनोपमितो नलः ? किमजरं तज्जानेकशो वर्तते ? किं च
तस्य कार्यम् ?

पञ्चमे पद्ये च श्लोके कयोपनिता दमयन्तीं नलश्च केनोपमितः ? अष्टमे श्लोके

द्वितीयायां पङ्क्त्यां किमजरं बहुधा दृश्यते ? कस्तस्य परिणामः ?

द्वादशे श्लोके दमयन्त्याः किं विशेषणं भावार्यं सन्त्यक् पोषयति ?

एकविंशतितमे श्लोके किं पदं रम्यतमं हेतुगर्भं च वर्तते ?

प्रयोगविशेषाः—१ दमयन्त्याः सक्ताश्च त्वा कथयिष्यामि ।

२ राजन् न हन्तव्योऽस्मि ते ।

३ मानुषीं गिरं कृत्वा ।

४ विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ।

५ दमयन्तीनमीप्सवः तिर्तीयाः ।

[एतेषामर्थो विशदीक्रियताम् ।]

षड्विंशः पाठः ।

बुद्धचरितम् ।

पञ्चविंशतिः शतानि संवत्सराणां व्यतीतानि गांतमकुलो-
त्पन्नस्य सिद्धार्थस्य जन्मनः । मार्गारण्या उत्तरे तीरे कपिलवस्तु

नाम किमपि नगरमासीत् । तत्र नयेन राज्यमकरोत् शाक्य-
वंशोत्पन्नः शुद्धोदनो नाम नृपतिः । तस्य सिद्धार्थो नाम पुत्र-
रत्तमजायत । स राजसुनुर्वहसुवृत्तो विवेकशीलश्चासीत् ।
धनुर्वेदं वेदविद्यां दण्डनीतिं चासावध्यैत । परमेतेषु विषयेषु

प्रियतमा तस्याध्यात्मविद्या । यदा यदा स मृगयायै वन-
मगच्छत् तदा तदा ' किमर्थमेते मृगा हन्तव्या ' इति भूत-
दययाद्रवत्तस्य हृदयम् । कथंचिद्धनुपि संहितोऽपि वाणः
प्रत्याहृतस्तेन न च निक्षिप्तः पुनः पशुषु । इत्थं बहुवारं विपिने
नगरे वा विहरन्नसौ दुःखितोऽभवत् परदुःखेन । ' किमर्थं
शरीरिणो दुःखमनुभवन्ति कथं च तस्योपशमो भवेत् '
इत्यासीदनिशं चिन्ताकुलं तस्य मानसम् ।

अष्टादशवर्षीयस्य सिद्धार्थस्य विवाहः पित्रा सम्पादितः ।
 यशोधरा नाम तस्य पत्नी सुशीला सुरुपा चासीत् । नववर्ष-
 नन्तरं तयोः पुत्ररत्नमजायत । महानासीत्तस्य जन्मोत्सवः ।
 सन्तुष्टाश्च सर्वे प्रजाजनास्तेन । आनन्दस्य परां कोटिममजत्
 तदा नृपकुलम् । किंतु सिद्धार्थः सदान्तदोष्टिः समभावेन
 दिनान्यनयत् । अथैकस्यां निशायां स्वप्नेऽसौ क्रमेणापश्यद्
 गालिताङ्गं वृद्धजनं रोगग्रस्तं पुरुषं गतप्राणं नरं स्थितप्रज्ञं मुनिं
 च । तदा दैवी वाणी चैवमन्तः प्रादुरासीत् । 'सखे सिद्धार्थः
 एषु दशानां प्रथमत्रिकेषु दुःखमेव भोक्तव्यं मर्त्येन । तस्योपशमस्तु
 भवेत् तुरीयायां दशायाम् । ततो यदुचितं तत् क्रियताम्' इति ।
 अनेन स्वप्नेन व्यग्रचित्तः सिद्धार्थो दिनमेकं प्रासादे कथंचिन्नी-
 तवान् । अपरस्यां रात्र्यां स गृहाग्निरगच्छत् सुप्तेष्वाम्बुजनेषु ।
 तपोऽतपश्च दूरस्थेऽरण्ये । दशवर्षपर्यन्तं तेन सेविताः कतिचित्
 सिद्धाः । अभ्यस्तं चात्मज्ञानम् । ततो विदितवेद्योऽसौ बुद्ध इति
 प्रथितोऽभवत् । अचिराच्च जनानां पूजास्थानमजायत ।

अमुना बुद्धेन तदनन्तरं स्वानुभवो लोकेभ्यो निवेदितः ।
 धर्मतत्त्वानि च निरूपितानि । 'निष्फलं यज्ञकर्म वर्णभेदा
 निराधाराश्च' इति तेन प्रदर्शितौ सनातनधर्मस्य दोषौ ।
 सत्यनिष्ठा भूतदया सदाचारः संसारत्यागश्चेति निर्दिष्टानि
 चत्वारि स्वधर्मस्य तत्त्वानि । लौकिक्या पालीभाषया भगवान्
 बुद्ध एवमुपादिशत् । तस्मात्सामान्यैर्जनैः सोत्साहं स्वीकृतस्तस्य
 धर्मः । संस्कृतज्ञाः पण्डिताः प्रथमं तमवारुन्धन् । परं पश्चा-
 द्राजाश्रयं लब्ध्वा विविधेषु देशेषु स धर्मो विस्तारमलभत ।
 सोऽयं धर्मप्रवर्तकः शाक्यमुनिर्वयसोऽशीतितमेऽब्दे जडदेह-
 मुत्सृज्य संप्राप्तो 'निर्वाणम्' ।

परं गृह्यप्रमात्रामपि भूमिं दानुं नैच्छन् दुर्योधनादयः कौरवाः ।
 नतः रुष्णामतायाः पाण्डवाः कौरवं सदायुध्यन्त कुन्धेरे । दारुण-
 तम न गृह्यप्रमोऽष्टादश दिनान्यभवत् । भीष्मादीनां वीराणां
 दुर्योधनादीनां च राजपुत्राणां सहस्रं आहृतयस्तस्मिन् रणयते
 पतिताः । भगवतः रुष्णस्य धुनिचातुर्येण भीमार्जुनयोर्बाहुबलेन
 च पाण्डवा विजयिनोऽभवन् प्रभूतं कालं च हस्तिनापुरे राज्य-
 मशानुः ।

यत्र योगेश्वर. कृष्णो यत्र पायो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविंजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय—१ पाण्डवा द्रोणेन शिक्षिता । कौरवा द्रोणेन
 शिक्षिता । ते दण्डनीत्या उशला अभवन् । ते धनुर्विद्याया कुशला
 अभवन् ।

२ धुनिष्ठिरो द्यूतकर्मणि प्रसक्त । तं कौरवा द्यूतक्रीडार्यं न्यमन्त्रयन्त ।
 तेभ्य गङ्गुनि साहाय्यमयच्छन् ।

३ लक्षाष्टं कौरवं रचितम् । तत्र पाण्डवा दग्धप्राया आसन् ।
 तस्मान् सद्दयन् विदुरस्तानरक्षन् ।

४ अज्ञातवानान् पाण्डवा प्रतिन्यवर्तन्त । ते धृतराष्ट्रं राज्यार्ध-
 मयाचन्त । दुर्योधनादयस्तेभ्यो न किमपि दातुमैच्छन् ।

वर्णनम्—उपरिगतनालेख्य विस्तरेण वर्णय ।

उपसर्गकार्यम्—कृ—पाण्डवा ——— अकुर्वन् ।

अधि + कृ — सन्धिकार्ये कृष्ण ——— अधिकृत ।

अनु + कृ — ——— वृद्धाननुकुर्वन्ति ।

अप + कृ — दुष्ट ——— अपकरोति ।

अलं + कृ — राजान ——— देहान् अलङ्कुर्वन्ति ।

उप + कृ — सञ्जन अपकाराय उपकारं प्रतियच्छति ।

निरा + कृ — श्रीकृष्ण ——— सद्दयानि ——— ।

प्रति + कृ — ——— पाण्डवान् राज्यप्राप्तौ ——— ।

अष्टाविंशः पाठः ।

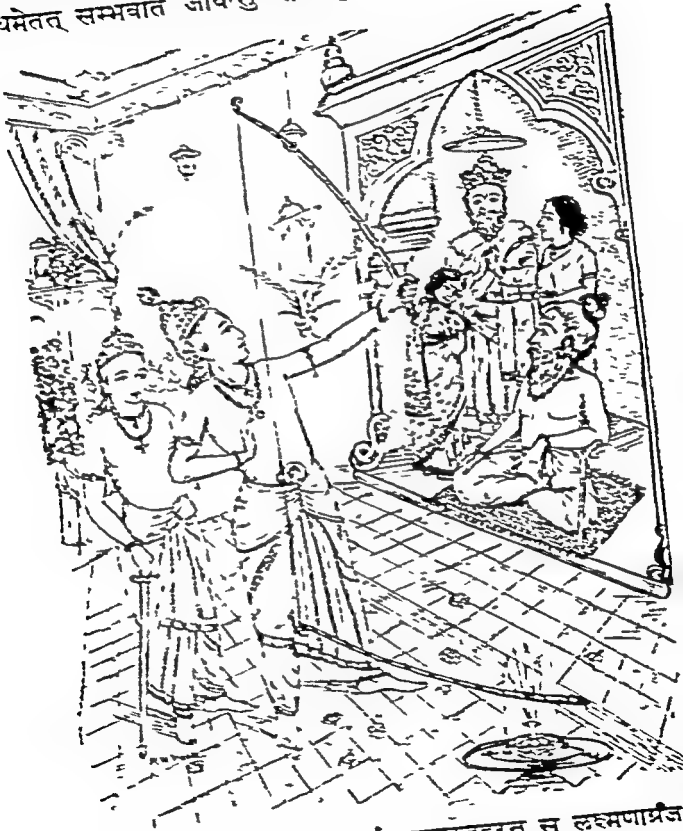
सीतारामयोर्निवाहमज्ञलम् ।

अथ यज्ञसमाप्तेरनन्तरं भगवान् विश्वामित्रः श्रुतवान् जनक-
दुहितुः सीताया भाविनः स्वयंवरस्य वृत्तान्तम् । अन्येद्युर्निमन्त्रण-
पत्रिकापि प्राप्ता । तदा गमलश्मणाभ्यां समेतः स ऋषिर्जनकस्य
राजधानीं मिथिलां प्रति प्रस्थितः । दूरतो विविधैर्भूयणैरलङ्कृतां
मिथिलानगरां वीक्ष्य भृशमानन्दितौ तौ राजपुत्रौ । 'प्राकारस्य
समीपे यदुद्यानमासीत्तत्र विश्रान्तिमनुभवितुं जलाशयतीरे तरु-
च्छायायामुपविष्टास्ते त्रयः पथिकाः । तेषामागमनं किङ्करैर्निवेदितं
जनकाय । अविलम्बितमेव तं शिष्यानुगतं महर्षिं प्रत्युदगच्छत्स
वैदेहः । महतोत्सवेन च राजरथे तान् समारोप्य प्रासादमनयत् ।

अन्यस्मिन्नहनि सुविशाले मणिमालाविभूषिते मण्डपे मिलिता
बहवो नृपा राजपुत्राश्च । ततो जनकः शिवचापमानेतुं सेवका-
नाह्वापयत् । किङ्करैरानीतं तदैश्वरं गुप्तमं कार्मुकं हस्तेन
निर्दिश्य स उदघोषयत् । 'एनं शैवं चापं यः कोऽपि नरवीर
उत्थाप्य सज्यं करिष्यति तं मम कन्यारत्नं सीताभिधानं वरि-
ष्यति' इति । तदाकर्ण्य क्रमेण प्रयत्नाः कृता बहुभिर्भूपालैर्धनुषः
सज्यीकरणे । परं ते सर्वे विफला जाताः । रावणोऽपि प्रायतत
तद्धनुराक्रष्टुम् । गर्वाभिभूतः स यावत्स्वपराक्रमं वर्णयति तावत्
कार्मुकस्य गुरुत्वेन चालितोऽसौ राक्षसाधिपो भूमौ न्यपतत् ।
तच्छरासनं सज्यीकर्तुं न कोऽपि क्षत्रियः समर्थ इति समीक्ष्य
जनकोऽपृच्छत् । 'अपि निर्वीरं जातमुर्वीतलम्' इति । अवमर्णानास्पद-

(७७)

मेतद्वचनं श्रुत्वा रामचन्द्रो मुनिस्तदादुन्यायाव्रवीत् । 'आः,
कथमेतत् सम्भवति जीवन्तु राघवेषु ।' इत्युक्त्वा क्षात्रतेजसा

मलिनयन्त्रपणं लोलयैव शाङ्करं तद्वनुस्दहत् स लक्ष्मणाग्रजः
दक्षिणपाणिना यावन्त धनुर्ज्यामाकर्णमाकर्षति १.

भक्तं तत्कार्मुकं मन्त्रभागे । तदा मन्त्रेण जन्तोऽजायत तेन च
भीतिमस्मात्प्रसव्या जना अभवन् । तदा पुण्डरीकं प्रसीदन्
तं रामचन्द्रं मानन्दमगृण्णन् व्यापण्यती मेघिली । तपोविंश
होत्सवं हृदा प्रमुदिता मत्तयेव आशीर्भिम्भावन्त्यगृह्णन् स्व-
वासिनश्च देवाः पुण्यचुष्टिमकुर्वन् ।

परिणयनिधौ भजतवाऽनङ्गद्विषो धनुःप्रतो
जनकमुनया दत्तां कण्ठे म्रजं हृदि धारयन् ।
कुसुमचनुषा पादोनेन प्रमत्ता वशीकृतोऽ-
चनतचदनो रामः पायान्त्रपाधिनयान्वितः ॥ १ ॥

प्रयोगान्तराणि—

१. तेषामागमनं किङ्करेनिवेदिता जनकाय । (कर्तृस्थाने 'जनक')
२. अपि शेषं धनुः सज्जीकृतुं न कोऽपि समर्थः । (कर्मणि)
३. राममन्तरेण शेषं धनुः सज्जीकृतुं न कोऽपि समर्थः (कर्तृस्थाने 'राम')
४. रामचन्द्रं मैथिली तदा सानन्दमगृणुत । (कर्मणि)

समासाः—अवनतमुखः । कन्यारत्नम् । शरासनम् । निर्वीरम् ।
आकर्णम् । अनङ्गद्विष्टः । कुसुमधनुषा ।

धातुसाधितानि—१. अस्मिन् पाठे वर्तमानकालिद्वानि यानि
वृद्धन्तानि सन्ति तानि दर्शय । यन्-वर्णय-
आकर्ण-इत्यादीनां च तादृशानि साधय ।
२. प्रयोजकरूपाणि दर्शय । प्राप्-स्पर्श-इत्यादीनां
च तादृशानि साधय ।
३. 'सज्जीकृतम्'—'वशीकृतम्'—तथा च 'सज्जी-
भूतम्'—'वशीभूतः' इत्यादीनि अन्येषु वाक्येषु
प्रयोजय ।

वर्णनम्—उपरिगतस्य चित्रस्य विस्तरेण वर्णनं कुरु ।

नवविंशः पाठः ।

रामचन्द्रस्य वनवासः ।

अथ वृत्तान्तमापन्नो दशरथश्चतुर्णामपि पुत्राणामनुरूपाभिर्भार्याभि-
विंशां स्मरपादयत् । एवं गृहस्थाश्रमे महत्तमं कर्तव्यं संपाद्य
आत्मानं धन्यं मन्यमानः स क्षितिपोऽचिन्तयत् । 'नूनं कृत-
कृत्योऽहमधुना । दिष्ट्या, एतादृशैः सर्वगुणसम्पन्नैस्तनुजैः
सेवितोऽहं भजे संसारसुखस्य परां कोटिम् । सम्प्रति हि राज्यधुरां
प्रियतमे रामचन्द्रे निक्षिप्य लब्धुमिच्छामि विध्रान्तिम्' । इति
मनसि कृत्वा कुलगुरोर्वसिष्ठस्यानुग्रयाधिकारिण आज्ञापिताः
सर्वेऽभिषेकसाहित्यं सम्पादयितुं नगरं चालङ्कृतुम् ।

एनं वृत्तान्तं श्रुत्वा मन्थरया प्रेरिता कैकेयी दशरथमवदत्
'यदि सत्यमेव मयि भवतोऽनुरागस्तर्हि भरतो भवतु युवराजो
रामश्च वने वसतु चतुर्दश वर्षाणि । पुरा सङ्ग्रामे भवता
प्रतिज्ञातं वरद्वयमहमेवं याचे ।' इत्थं हृदयमेदि तस्या वचन-
माकर्ण्य मूर्छितोऽभवद्दशरथो वात्सल्यातिशयेन ।

विचित्रेयं दैवगतिः । यतः सुनिश्चितमभिषेकदिनं सुदुःखदं वन-
वासदिनमभवत् । अभिषेकमण्डपं नागच्छद्रामचन्द्रः किंतु दण्ड-
कारण्यम् । सिंहासने नोपाविशद्रामभद्रः किंतु नौकायाम् ।
मङ्गलवाद्यानि नानदंस्तदा किंतु रुदितानि पौराणाम् । पुरजना
न सममानयन् राममाचारलाजैः किंतु वनस्पतयः पुष्पैः । अहो,
अज्ञेयता भवितव्यस्य । रामेण सह सीता लक्ष्मणोऽपि च
प्रस्थितौ । शोकविकला अभवन् सर्वे पौराः । हा कष्टम् । ५५

पौराणां प्राणा एव ननु गता दण्डकारण्यम् । विवेकशीलो
भगवान् वसिष्ठस्तद्वासान्वयत् सर्वान् विविधाभिः कथाभिः ।

नौकया भार्गीर्यीमुत्तोर्य सीतया लक्ष्मणेन चानुगतो रामो वनं
प्राविशत् । स्थाने स्थाने ऋषिभिः पूजितोऽसौ तेषां भयनिवारण-
मकरोत् । मुनिभार्याभिः संमानिता सीता लीलयासहत् वन-
वासस्य दुःखं पत्युः समागमेन । लक्ष्मणः सदा फलाहारं कुर्वन्
तत्परोऽभवत् सीतारामयो सेवायाम् । अत्रान्तरे मानुल-
गृहादयोध्यामानतो भरतः कैकेयै भृशमकुक्ष्यद्रामचन्द्रस्य
दर्शनाय विवकूटमगच्छद् रामं प्रत्यवदच्च । 'भवतां पादुके
स्थापयामि सिंहासने प्रतिनिधित्वेन च वहामि राज्यधुराम् । एष मे
निश्चयः । अतः परं कुलगुरवो भगवन्तः प्रमाणम्' इति । ततो
वसिष्ठेनोक्तम् । 'साधु रे वन्तः साधु । बन्धुग्रीत्या धर्मनिष्ठायाश्च
परकाष्ठैवास्तौ दृष्टान्ताभिरद्य । युवयोरेष स्वार्यत्यागो जगति
जनानां बोधरूपो भविष्यतीति मे भाति' इति । अनन्तरं चिरेण
पञ्चवर्षं प्राता रामसीतालक्ष्मणाः । तत्प्रदेगस्य सौन्दर्येणाकृष्टा-
स्तत्रैवाश्रमं कृत्वा ते न्यवसन् ।

जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षौणीभुजामग्रणीः

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।

दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं

रामो येन विडम्बितोऽस्ति विधिना न्यसिञ्जने का कथा ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय—१ एव दृष्ट्याश्रमस्तन्निर्णयं कर्तव्यं दशर-
थोऽकरोत् । लालनं धन्यमनन्त । रामवन्दे राज्यभारं न सन-
पितवान् ।

२. कैकेया वचनं हृदयेदि भवति । तद् दशरथ भूजेति । तदा न
नित्यं भूजे पतति । वाक्यानिश्च एव तस्य पतन्त्य २१ ।

३. रामनन्द भीता लक्ष्मणानन्दगण्डनाम् । स मागीरणीमुद्राग्न । तैष्ठ
नया उत्तरगणस्य गाननम् । तत्र स वन प्राणिनाम् ।

चान्यपूरणम्—१. दशरथो—यौगज्ये—(म्या) ।

२. मन्यरा—रामाभिप्रेक्ष्य वार्ता—(नि + विद्) ।

३. कैकेयी—दण्डकारण्यं—(त्रेत्) ।

४. त प्रदेश—गोदावरी—(नृ) ।

५. वसिष्ठो—अयोध्याराज्ये—(नि + युञ्ज्) ।

वर्णनम्—रामस्याभिप्रेक्ष्यदिने यत् किमपि दैवेन घटितं तद्वर्णय ।

त्रिंशः पाठः ।

पम्पा सरसी ।

सौमित्रे शोभते पम्पा विशाला विमलोदका ।

फुल्लपद्मा हास्ययुक्ता शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ १ ॥

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ।

सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षे तोयमुच्चामिव ॥ २ ॥

पतितैः पतमानैश्च पादपस्यैश्च मारुतः ।

कुसुमैः क्रीडतीवासौ बालकः कन्दुकैर्यथा ॥ ३ ॥

विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।

मारुतश्चलितस्थानैः पद्मपदैरनुगीयते ॥ ४ ॥

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ।
 भृङ्गमारुतगानस्य तालं धृत्वा मनोहरम् ॥ ५ ॥
 पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मोदविवर्धनम् ।
 पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजितम् ॥ ६ ॥
 जले तरुणसूर्याभैर्भ्रमराहतकेसरैः ।
 पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ७ ॥
 पवनाहतवेगाभिर्स्मीभिर्विमलेऽम्मसि ।
 पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ८ ॥

श्रोत्रं हंसस्वनोऽयं सुखयति मधुरो नूपुराढ्यादकारी
 दृष्टिप्रीतिं विधत्ते तटतरुविवरालक्षिता सौधमाला ।
 गन्धेनाम्भोरुहाणां परिमलपटुना जायते घ्राणसौख्यम्
 गात्राणां शान्तिमेते विदधाति मरुतो वारिसम्पर्कशीताः ॥ ९ ॥

नीपस्कन्धे निवसति लसद्बर्हमारो मयूरो
 दीर्घपाङ्गश्चरति च तृणं शाद्वलोऽयं कुरङ्गः ।
 कुम्भेनोद्यैः स्पृशति विटपे सल्लर्का कुञ्जरोऽसौ
 कल्मै नायं रुचिरसरसो रोचते तीरभागः ॥ १० ॥

(रामायणे)

परीक्षणम्—कं भावमुत्पादयतीदं काव्यं पाठकस्य नन्ति ? के श्लोक
 रम्यतना. सन्ति ? तदपि केन कारणेन ?

केनोपमितं वन-वृक्षा-पुष्पाणि स्थाने स्थाने ? नृङ्गमारुतयोधेष्टितानि
 च कथं वर्णितानि ?

कर्नानानिन्द्रियाणां शान्तिं विदधाति सृष्टि ? तदपि कथम् ?

तृतीये—श्लोके केनोपमितो नास्ति. कुसुमानि च ? प्रधनायां पङ्क्त्यां
 किमस्मिन् बहुकृत्यो दृश्यते ? किं तस्य कार्यम् ?

प्रथमे सप्तमे च श्लोके यो यो भावार्थो ज्ञायते तं तं विस्तरेण वृद्धि

नरमे श्लोके कस्या गर्णन कृतम् ? तत्र म्भाषोक्ति कृतं उच्यते तद
निगदीकृत । तत्र निगोपनपदानामौचित्य दर्शय ।

समासाः—निमलोद्गता—रुगुमोत्तटा —तरुणमूर्याभे —रुगिरमर —
पवनाहतधेगा ।

एकत्रिंशः पाठः ।

सीताहरणम् ।

अथ कदाचित् पञ्चवट्यापराहकाले रामः सीतया सहोद्याने
विनोदं कुर्वन्नासीत् । लक्ष्मणस्तूटजं परितः प्राप्तावसरश्चरति
स्म । अर्काण्डे दृष्टः कश्चिद्धरिणः सीतया । सुवर्णमयं तस्याङ्गं
रुचिरा चाकृतिरासीत् । तं दृष्ट्वा वैदेही प्रार्थयत भर्तारम् । अपि
आर्यपुत्र, पश्य पश्यैनमद्भुतं मृगम् । कनकमयं दृश्यतेऽस्य
शरीरम् । गृह्णात्वेनं सर्जिवमार्यपुत्रो मदर्थमिति । तदा कौसल्येयो-
ऽवदत् । 'नूनमपूर्वोऽयं कुरङ्गो जानकि । अहमपि मोहितोऽस्य
दर्शनेन । पर्णशालां त्वं गच्छ यावदहमेनं धृत्वानेष्यामि ।'
इत्युक्त्वा मृगमन्वधावत् स वीरः ।

असम्भवं हेममृगस्य जन्म

तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समापन्नविपत्तिकाले

धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥ १ ॥

इति विपश्चिद्भिर्दुक्तं तत्सत्यमेव । अस्तु ।

महता जघेन घातन्स हरिणः सुहृदमनयद् रामम् । सजीवोऽयं
न हस्तागतो भगिन्यतीति मत्वा रावणेन तस्मिन्निपातितो निशितो
याणः । तेन मर्मणि रिक्तोऽसौ कुरङ्गो ध्रियमाणो मानुषीं
घातमाश्रित्याक्रोशत् । हा लक्ष्मण, हे सीते, ध्रिये । त्रायस्त
मामिति ।

तदाकर्ण्योश्रमम्या सीता भृशं चिन्ताकुलाभवलक्ष्मणं च
'प्राहिणोद् रामस्मादाय्यार्यम् । उटजसीमां मोहद्वयेति तां विनाय
सोऽग्रजस्य मार्गमन्वधावत् । दूरमपगते लक्ष्मणे मिश्रुवेपेण
प्राप्तो रावणः पर्णशालाया द्वारम् । 'भवगति मिश्रां देहि'
इति तस्य याचनां श्रुत्वा जानकी बहिरागच्छत् । तां कपटरूपो
लक्ष्मेशोऽब्रवीत् । हे वैदेहि मया सहागच्छ लङ्कानगरीम् ।
तस्या अहं भूपतिर्भाग्यशाली रावणः । किमर्थमिदं वनं सेवसे
तेन तापसेन सह । मया सह राज्यसुखमनुभव । इत्युक्त्वा स
कूरकर्मा रावणो बलात्तामाकृष्य प्रापद्यत वायुवेगेन लङ्काम् ।

आश्रमं प्रत्यागतो रामः सीतामपश्यन् प्रमुक्तकण्ठमरोदीत् ।
इतस्ततो भ्रमतस्तस्य जातं वानरैः सह सख्यम् । महानुभावेन
हनुमता दृष्टं सीताया निरोधनस्थलम् । कपीनां सैन्यं रामो
लङ्कामनयद्रावणं च सङ्ग्रामेऽहन् । ततः पुष्पकमास्थ्य रामः
सीतया परिवारेण च सह न्यवर्ततायोध्यामानन्दयच्च पौरान् ।

रामः सीतां हुतभुजि परीक्ष्यैव लक्ष्मीस्वरूपा-

मादायैनां हरिवरगणैः संवृतः पुष्पकेण ।

गत्वायोध्यां पवनतनयाराधितः सानुजश्च

साम्राज्यस्थः सह दयितया तत्र रेमेऽभिरामः ॥ १ ॥

समाप्ताः—सुग्रीवसम्भाषणम् । समापन्नविपत्तिकाले । सहर्षम् ।

लङ्काधिपति । चिन्ताकुलहृदया । विसञ्ज्ञा ।

प्रयोगान्तराणि—१. तेनैवगस्त्य जन्मरम्भमिति न हातं रामेन ।
(नरैः दुराष्ट्रस्य भावार्थो वक्तव्य)

२. तेन मर्मति पित्रोऽर्जुनं दुरागे मिथ्यागो मानुषीं वाचमाश्रित्याजोयत् ।
(दुरन्तास्यानेषु श्रियपदानि प्रयोज्य ।)

३. नारदा जवेन धावन्म नृगो राम दुरुरन्मन्द । (कर्मणि)

४. दूरनपगते लक्ष्मणे मित्रपेये रावणं पर्णशालाद्वारं प्राप्तः । (' ददा-
तदा ' इति पदद्वयेन भावार्थो वक्तव्य ।)

५. राम कमननृगाच्च लभ्यति स्मर्यति वा । (कर्तृस्थाने ' नृगः '
प्रयोज्य ।)

६. किमपि सङ्कटमपदिता राघवस्य राघवं वा । (कर्तृस्थाने ' राघवः '
प्रयोज्य ।)

७. लक्ष्मणेन निर्दिष्टा नर्पादा सीतयेष्टहिता । (उचितविशेषणपदैः क्रिया-
विशेषणैश्च वाक्यं विस्तार्य ।)

वैषवर्णनम्—यदा रावणेन मित्रपेयो दृष्टस्तदा दानि राजबिहानि तेन
त्यक्तानि दानि च मित्रचिह्नानि स्वीकृतानि तेषां वर्णनं विस्तरेण
लिख्यताम् ।

तुल्यरूपाः शब्दाः—प्रवादः—प्रवादः । सन्देहः—सन्देहः ।

ननोभावः—ननोभवः ।

निशाचरः—निशाकरः ।

प्रेषिता—प्रोषिता ।

वाकर्णम्—वाकर्ण्य ।

उपगतः—उपगतः ।

कश्चनम्—कश्चन ।

[एतान् शब्दान् वाक्येषु प्रयोज्य]

त्रिषु लिङ्गेषु समानार्थाः शब्दाः—१. दाराः (पु.)—भार्या (स्त्री.)—
कलत्रम् (न.) २. कायः (पु.)—तनुः (स्त्री.)—शरीरम् (न.)
३. मार्गः (पु.)—रथ्या (स्त्री.)—वर्त्मन् (न.) ४. तटः (पु.)—
तटी (स्त्री.)—तटम् (न.)

द्वात्रिंशः पाठः ।

वर्णो-वर्णनम् ।

स तदा बालिनं हत्वा सुग्रीनमभिधिन्य च ।
 वनन माल्यवनः पृष्टे गमो लश्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
 सम्पद्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिस्त्रिभैः ॥ २ ॥
 मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
 मास्तापूगितिगुहाः प्रार्थिता इव पर्वताः ॥ ३ ॥
 एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
 सुग्रीव इव शान्तारिधाराभिरभिषिच्यते ॥ ४ ॥
 कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
 अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
 निर्दाघदोषा हि तथा प्रशान्ताः ।
 स्थिता च यात्रा वसुधाधिपानां
 प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ ६ ॥

क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभो विकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
 क्वचित् क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ ७ ॥
 समुद्रहन्तः सलिलस्य भारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ ८ ॥
 तडित्पताकाभिरलङ्कृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
 विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव चानराणाम् ॥ ९ ॥

मुक्तासमं स्वच्छजलं पतद्वै सुनिर्मलं पर्णपुटेषु लग्नम् ।
 दृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृपिताः पियन्ति ॥ १० ॥
 महान्ति कूटानि महीधराणां धौतानि धाराभिरलङ्कृतानि ।
 विभान्ति नूनं विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥
 वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति सुनिःश्वसन्ति
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः फुल्लप्रसूनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ १२ ॥

(रामायणे)

प्रश्नाः—क करोत्येतद्वर्णनम्, के श्लोक रामचन्द्रस्य तात्कालिकं
 मनोवृत्तिं सूचयन्ति, वर्णयु किं दृश्यते नभसि, के उपसिक्ता भवन्ति
 तदा, के निदास्युः श्लोकाः, कथं प्रशान्तिं गच्छन्ति ते ।

परीक्षणम्—के रम प्रधानोऽस्तिन् बाल्ये, के श्लोकादुच्यते तत्र
 चित्तम्, तदपि कस्मात्कारणम्, स्थाने स्थाने केनोपनिमित्तं नभः-
 नद्याः—विद्युद्-शूल-प्रणता ।

तृतीयश्लोकाभिप्राये दिग्दीप्तिनम् ।

पदने श्लोके पूजोपमा दृश्यते न च विविधानां पदानां रहस्यं सन्नि-
 श्रितम् ।

सप्तमेऽंशे च श्लोके कानि पदानि तदन्वयं न भवत्येव सूचयन्ति, एतदे-
 श्लोकमोलादहस्यं पदम् वर्णयन् । स्वभावोत्तरदाहरणानि प्रदर्शय ।

नवमे श्लोके के रसो दर्शितः कविना, कानि पदानि तं सूचयन्ति,
 कान्येषां च तं रसं पोषयन्ति ।

आलोचनम्—इदं नव वर्णनं यत्र सूचितं भवेन्ननुपमं चित्तं च
 स्थाने स्थाने तं तं वर्णं प्रयोज्यते ।

साधितानि विशेषणानि—हैमी—हेम्ना निर्मिता ।

शैल—शिलाभि रचितः ।

[इत्येतेषां शब्दानां विशेषणानि साधय]

इन्द्रस्य इदम्—

शिवस्य एष—

विष्णो इयम्—

पर्वतस्य इदम्—

त्रयस्त्रिंशः पाठः ।

जातिधर्मः सुदुस्त्यजः ।

अथ कस्मिंश्चिदरण्ये व्याधैः स्यापिते पञ्जरे पतितः कोऽपि व्याघ्रः । पञ्जराभिर्गन्तुं महान्प्रयत्नः कृतस्तेन । तथापि गुरुत्वात्स पञ्जरः स्थानान्नाचलत् । तस्य द्वारमप्युद्घाटयितुमक्षमः सोऽभवत् । ततः कोऽपि ब्राह्मणो निकटवर्तिना वर्त्मनागच्छंस्तेन दृष्ट उक्तश्च ।

व्या०—भो दयालो ब्राह्मण, सर्वथा परोपकारी भवान् भूतदया च भवतो धर्मः । पश्य, एषोऽहमस्मिन् कारागारे पातितो नृशंसैर्व्याधैः । मोचय मामस्मात्पञ्जरात् । महत्पुण्यं खलु प्राप्स्यति भवाननेन कर्मणा ।

ब्रा०—प्रकृत्या हिंस्रो व्याघ्र इति जना वदन्ति । क्रूरस्य कारागृहवास एव योग्यो न तु स्वातन्त्र्यमरण्ये । यद्यहं त्वां मोचयामि तर्हि त्वं सपद्येव व्यापादयिष्यसि गवादीन् । अपि च मुक्तमात्रो मामेव व्यापादयिष्यसि प्रायस्त्वं घातशीलः । कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः कर्तव्यो दया चादर्शयितव्या ।

ज०—(सस्पृहम्) कथं महाराज, कथमविशस्त्वं तत्र ?

व्या०—एवं रे जडमते ! यथापूर्वमेपोऽहं पञ्जरे स्थितः
(पञ्जरं प्रविगति) ।

ज०—भवतु । (निमिषार्धादेव जम्बूक. पञ्जरस्य द्वारमव. पातयति)
त्वमत्रैव मृत्युमपेक्षस्व रे शठ । कृतघ्नस्यायमेव दण्ड उचितः । गच्छ
भो ब्राह्मण, स्ववर्त्मना । मा विश्वासं कुरु मारात्मकस्य वचसि ।
एवं बुद्धिचातुर्येण शृगालो ब्राह्मणं रक्षितवान् । शठं प्रति
शास्त्रमेव कार्यं न तु सत्यम् ।

वाक्य-प्रयोगाः—१. व्याघ्रं ग्रहीतुकामो व्याध पञ्जरमस्थापयन् ।

(कर्तरि भूतकालवाचकं प्रयोजय पुनश्च कर्मणि ।)

२. स्वमोक्षोपायं चिन्तयन् स शार्दूल पान्यमपश्यत् । (यथापूर्वम् ।)

३. घातशील पशु कथं मोचयितव्य इति शङ्कमानो ब्राह्मणो व्याघ्र-
मवदत् । (यथापूर्वम्)

उपसर्गकार्यम्—१. श्वस्-आश्वस्-विश्वस्-निश्वस् ।

२. स्या-प्रस्था-अनुस्था-उपस्था-उत्था-सस्था ।

३. गम्-आगच्छ्-उपगच्छ्-अधिगच्छ्-अवगच्छ्-संगच्छ् ।

४. विश्-उपविश्-संविश्-निर्विश्- । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

विशदीकरणम्—१ पञ्जरान्मुक्तोऽहं तपस्तप्त्वा भगवत्प्राप्तिं साध-
यिष्यामि । (त्रिभिर्वाक्यैः)

२ चिरकालेनानशनात्क्षुधितोऽहं त्वामुपकारिणमपि भक्षयिष्यामि ।
(चतुर्भिर्वाक्यैः ।)

३. व्याघ्रस्थापितात् पञ्जरान्मोचितो व्याघ्रो ममोपकारं विस्तृत्य
मामेव कृतघ्नो भक्षितुकाम । (पञ्चभिर्वाक्यैः)

नाट्यम्—एषा कथा कुमारैर्नाटयितव्या । शृगालेन प्रयोजिता
युक्तिश्चावगन्तव्या ।

चतुस्त्रिंशः पाठः ।

कालीयमर्दनम् ।

पुरा किल गोकुले वृन्दावने च भगवता कृष्णेन शैशवे यत् किमपि घटितं तद्वर्णनीयं खलु । सर्वमेव गोकुलमनुरक्तमासीत् तस्मिन्नन्धान्मजे । अपूर्वं क्रोऽप्ययं पुत्र इति तस्मिन्नस्त्रिण्डुवान्सल्यातिशयेन यशोदा । असामान्योऽयं खेलनपटुर्वयस्य इति तमन्वगच्छन् सर्वे समवयस्का गोपकुमारा महता मित्रभावेन ।

अयं कदाचिद् वृन्दावने बहुभिर्गोभिर्वत्सैर्गोपैश्च परिवृतः कृष्णो यमुनायास्तटे क्रीडन्नासीत् । क्रीडाप्रसङ्गेन समीपस्थे गभीरे जलाशये पतितस्तस्य कन्दुकः । कालीयो नाम महान् सर्पोऽवसत्तस्मिन् हृदे । बहवो धेनवो वत्साश्च तेन हता इति तद्विषये श्रुता विविधाः कथा गोपकुमारैः । सविषं जलं तेन कृतं समन्तात् । स उरगः कथमपि निग्रहीतव्य इति मनसि निश्चित्य कृष्णः क्रोडोपक्रमे समीपस्थं वृक्षमारोहत् । तस्य शाखायाश्च तस्मिन् हृद आत्मानमपातयत् । तेन मीताः सर्वे गोपसुता उच्चैराक्रोशन् इतस्ततश्चाधावन् । ततो महान् कोलाहलो जातः । 'कालीयस्य हृदे भग्नः कृष्णः कथमधुना क्षेमेण निवर्तेत' इति तेषां महती विन्ता । अत्रान्तरे व्रजमधावन् केऽपि गोपवाला न्यवेदयंश्च यशोदायै तं वृत्तान्तम् । तच्छ्रुत्वा वृन्दावनमागच्छत् सा भृशं दुःखविह्वला शतशो गोपीभिर्गोपैश्च परिवृता । अमुह्यन् हृदतटे कृष्णमदृष्ट्वा । तदा सर्वे गोपजनाः प्रमुक्त-

महानालोडनशब्दो जातस्तस्मिन् हृदे । सहस्रैव प्रादुर्गतात्
 श्रीकृष्णः कालीयस्य फणोपरि सलीलं नृत्यन् । सङ्गां प्रापिना
 यशोदा तादृशं कृष्णं दृष्ट्वा पुनरपि भयाकुलमुद्यत् । ततः
 सर्वगोपगणैः पुनश्च प्रापितं श्रीकृष्णस्तं कालीयं निविष्टं कृत्वा
 सुदूरं गन्तुमादिश्य च नदीतीरं प्रातः । भूयोऽपि सङ्गां लब्ध्वा
 यशोदा यत्र स्वनन्दनं पाश्वेऽपश्यन् तत्र नानन्दं तमालिङ्गत् ।
 मुहुर्मुहुः कोमलं तस्य वदनमचुम्बत् । अश्रुधागमिश्च तमनिञ्चत् ।
 निराशायं श्रीकृष्णं पुनरागतं वीक्ष्य सर्वे गोकुलमानन्दिन-
 मासीत् । इत्थं गालीनाद्वैरुणं गधितवान् लोकोत्तरपराक्रम-
 न कुमारः ।

प्रश्नाः—कर्मः कालः प्रकृतः संवत्सरः ।
 ज्ञानः । अन्तः । एतत् । अन्तः । अन्तः । अन्तः ।
 अन्तः । अन्तः ।

उचितानि दिशोऽप्यानि प्रशंसन्—
 : ————— ।
 ५ ————— ।
 ज्ञानः ।

प्रयोगान्तराणि—
 (१) ————— ।
 (२) ————— ।
 (३) ————— ।
 (४) ————— ।

पञ्चत्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

स्वस्ति । पुण्यपत्तनात्सदाशिवशर्मा मुम्बापुरीस्थं चिरजीविनं
त्रिध्वनायं सखेहं सोत्कण्ठमाशीःसहस्रपूर्वकं समालिङ्ग्य कुशलं
वार्तयति । कुशलमिहास्माकं सर्वेषाम् । सानन्दं वाचितं वत्सस्य
सन्देशपत्रमस्माभिः । परीक्षायां महद्यशो वत्सेन प्राप्तमिति भृशं
प्रमुदिताः सर्वे वयम् । एनमानन्दं निवेशयितुं हृदयस्याव-
काशोऽत्यल्प इति मन्यते तव माता । त्वद्विजयेन प्रेरितः प्रमाकर
एतादृशीमेव सिद्धिं प्राप्तोम्यहमिति सहर्षं पठनेऽधिकतरं प्रसक्तो
भवति । बालो मधुकरस्तावदितस्ततो घावन्सर्वेभ्यः प्राति-
वेशिकेभ्यः कथयति सोल्लासं 'सिद्धार्यो ममार्यः परीक्षायाम् ।
सिद्धार्यो ममार्यः' इति ।

अधुना यदन्यत्पठनीयं तत्सावधानं पठ्यताम् । 'शरीरमाद्यं
खलु सर्वसाधनम्' इति शास्त्रवचनं न कदापि विस्मरणीयं त्वया ।

आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ।

ज्ञानं सदाशिवादिच्छेन्मोक्षमिच्छेन्ननार्दनात् ॥ १ ॥

इत्यस्माकं धर्मगुरुणामुपदेशः सर्वथा विचार्यभिर्गृहस्थैश्चानु-
सरणीयः । अस्तु । त्वदीया कुशलवती वार्ता प्रतिसप्ताहं
प्रहेया । इत्यायुष्मति कोटिशः प्रेमाशियः

शके १८४९ वैशाखवदि }
१२ दशं शुद्धामरे । }

जोगीकुलोन्पन्नस्य सदाशिवशर्मणः ।

भावार्यः—विद्युलन्देनवन् मंझेपेणास्य पत्रत्वागद्यो निवेदनीय ।

ग्रथनम्—द्वौ पुरयो—ब्रह्मन्त्याम—न्यायाध्यक्ष—मासी वृक्षः ।
इत्यादिभिः प्रमुत्तपात्रोपकरणैर्दुष्का कपि कथा प्रथ्यताम् ।

संशोधनम्—[एतेषु वाक्येषु यद्यन् पदमर्थविपर्ययं करोति तद्वर्ग्य ।
तस्य तस्य स्थाने दुष्कार्य पद प्रचोच्य च ।]

१ वारोन्नेऽङ्गिते मानवस्य चित्त प्रमग भवति ।

२ विहरो नृप वदति जलमान्येति ।

३ प्रभाते सूर्यमिमुषा दस्तिष्ठति न स्वच्छाया एततोऽवलेभ्यति ।

४ वारणस्य विपुले नेत्रे लघू च वर्णा गरीरवन्ति पोषयन्ति ।

पड़त्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

त्यस्ति । मुग्धापुर्वा. सदाविनीत. पितृभक्तिपरो दिभ्यनाद्य.
पुण्यपत्तस्थान् स्ववतनुणात्तृष्टान् पूज्यतान्चरणान् सदा-
मानं लघाहं प्रणम्य दत्ताहतिविंशत्यति । हगलं नम
भवतामागोर्दिवनेन । उपदेशागुर्त. परिपूर्ण भवनां दृष्टयं
निरीवं लोचनंरुद्रपूषैर्नरा निहिनं च हृष्ये । न वनादि
पिलयामि तावदयं प्रभातं पा । सर्वथा तन्नुपेक्षेदे हर्षे
मे निन्दया ।

सीतालक्ष्मणाभ्यां समेतः स दाशरथिर्यान्त्यलौकिकानि चेष्टितानि
 कृतवांस्तेषां सार्क्षामृतानि विविधानि स्थलानि दृश्यन्तेऽत्र ।
 भगवत्या गोदावर्या शुचीकृतोऽयं भूप्रदेशः । पुरा किल श्रीशङ्करं
 तपसा भृशमतोष्यत् तपोनिधिर्गौतमः । तदा 'वरं वृणु' इति
 त्रिनेत्रेणादिष्टः स मुनिरयाचत । 'हे कैलासपतेऽस्मान् दक्षिणा-
 पथवासिनो जनान् पावयितुं ग्रहिणु स्वर्धुनो भागीरथीम् । तेन
 हि सफलं भविष्यत्यस्माकं जीवितम्' इति । अनया प्रार्थनया
 प्रीतः प्रभुः पार्वतीशः क्षेत्रचरे त्र्यम्बके गिरिशिखरे व्यसृजद्
 गङ्गाम् । तस्मात्स्यानात्पूर्ववाहिनी निम्नगेयं गोदावरी प्रस्रवति
 महता वेगेन नासिकं प्रति । अत्र पुनर्दक्षिणां दिशं सा परिवर्तते ।
 तेन नितान्तं पावनोऽसौ जलौघो मालिन्यं प्रमार्ष्टि निकट-
 वर्तिनाम् । विशेषतोऽधुना सिंहस्ये गुरौ पुण्यतरमेतत्तीर्थम् ।
 तस्मादेतत्स्थलं प्रेक्षणीयं भवद्भिरस्मिन्संवत्सरे । क्षेत्रस्थाः
 क्षेत्रस्थान् सम्मानयन्तु दर्शनेन । 'सतां साङ्घिः सङ्घः कथमपि
 हि पुण्येन भवतु' इतीपत्परिवर्तितं कविवचनं सत्यतां यात्विति
 विव्रतिः । इति शम् ।

भवदीयः

पञ्चवर्ष्यां संस्कृतपाठशालया
 शके १८४९ आषाढसुदि २ या शनी । } सन्तकुलोत्पन्नो दिवाकरः

पत्रलेखनम्—गीर्वाणमापायां पत्रलेखनस्य या परिपाठिः प्रसिद्धा तस्या
 विशेषान् दर्शय ।

छात्रमात्रेण परिदुर्गं किमपि पत्रं स्वगुरवे प्रेषय । तस्मिन् स्वग्रामस्थस्य
 कस्यचिन्महापुरुषस्य पराङ्मं वर्णय ।

पठ-परीक्षणम्—पूत. - पावयितुम् - पुनीता - व्यसृजन् - धारयन्ती - सौत्क-
 ष्ठाः - प्रमार्ष्टि - इत्यादीनां पदानां प्रकृत्या स्पष्टीक्रियताम् ।

अर्थसम्बन्धः—आभाषकस्योदाहरणं तत्सैवाङ्गेन प्रदर्शय ।

[आभाषक]

[उदाहरणम्]

- (१) यथा बीजं तथा वृक्षो यथा () दारिद्र्यप्रस्तो दुर्जनत्रस्तोऽपि
वृक्षस्तथा फलम् । तुकाराम. सर्वदा स्थिरचित्तोऽ
भवन् ।
- (२) तेजसां न हि वयः समीक्ष्यते । () सर्वेभ्यः सहृदयेभ्यः सत्ता श्रीकृष्ण
पाण्डवानरक्षन् ।
- (३) स नाम जयिनां जयी जयति यो () कुमारोऽप्यभिमन्युः कौरवाणा
निजं मानसम् । चक्रव्यूहं प्राविशन् ।
- (४) नन्दादन्ते न खलु सुहृदानभ्युपे- () ल्वकुन्दायो. पराक्रमो रामनटना
तार्यकृत्या । एवासीन्

अष्टात्रिंशः पाठः ।

दुर्योधन-भीमयोर्युद्धम् ।

भान्यप्रिया विरहितो हतदन्धुवर्गो
दुर्योधनोऽपि तनुपालनमात्रकार्यः ।
द्वैपायनं हृदमुपेत्य निलीय तस्मिन्
संस्तम्भिताम्मासि भुजङ्ग इवावतस्ये ॥ १ ॥

तत्राप्यदत्तावसराः प्रवृत्तिः
ते पाण्डवास्तस्य कुनोऽप्यवाप्य ।
जिघांस्तवः शीघ्रमनुभूतास्तं
शत्रुं महान्नोऽपि न शोभयन्ति ॥ २ ॥

ते वासुदेवप्रतिपन्नरश्मि

पञ्चैकमास्त्वा रथं प्रयाता ।

द्विपन्तमप्राप्य तदीयमीषु-

लक्ष्मापि संलक्षयितुं हृदान्ते ॥ ३ ॥

जलोपसीमि द्विपतः पदानि

दृष्ट्वा तमन्तर्जलसन्निविष्टम् ।

सर्वेऽवजग्मुर्गदया च तानि

निर्लोडयामास पर्यासि भीमः ॥ ४ ॥

अथाकुलग्राहगणः समन्तात्

क्षुभ्यन्प्रवाहाप्लुतसंकतान्तः ।

स मन्दरान्दोलितसिधुलीलां

हृदो गदाविद्धजलः प्रपेदे ॥ ५ ॥

यन्नेदतिष्ठत पर्यसस्तथापि

दुर्योधनस्तद्वि तुदन्ननीच ।

वाचाभ्युवाहध्वनिर्धोर्यनं

युधिष्ठिरोऽभन्मयदेवमुच्चैः ॥ ६ ॥

धिगस्तु दुर्योधन तेऽभिमानं

त्यक्तवा तदैश्वर्यमयु व्यमानः ।

प्रच्छादितात्मा निवमन्ननार्य

जिर्जाविपेर्यन् क्षपितम्बवर्गः ॥ ७ ॥

विहाय लक्ष्मीं बहु मन्यमे किं

दृष्ट्वाभ्युगमे चर्मान जघन्याम् ।

विनाश्य वा बलं यशःशरीरं

तुगुम्भितं भौतिक-पिण्डमात्रम् ॥ ८ ॥

न लघ्नं वैरुतं सहन्ते
 जेतुं यथाशक्ति यतन्त एव ।
 अन्नं च वीरा युधि कामयन्ते
 शत्रौ बलीयस्यपि मानवन्तः ॥ ९ ॥

एते वयं पञ्च जिगीषवस्त्वा-
 मतस्त्वमुत्तिष्ठ, लभस्व युद्धे ।
 निहन्य शत्रूनिह्वाधिपत्यं
 वीरोचिता प्रेत्य गानि हतो वा ॥ १० ॥

किं भूयसोक्तेन गृहाण शत्रुं
 युध्यस्व केनापि निजेच्छया नः ।
 हन्याश्च यद्येकनरं कुतो न्यं
 जीवन् पुनर्भुङ्क्ष्व सुखेन राज्यम् ॥ ११ ॥

वाक्कुलायकैरेवमतां व विजः
 सुयोधनो मानधनो विजेत्रा ।
 तोत्रादितो नाग इवास्तहिष्णु-
 र्द्वान्तरादावैरेभूद् गदाभृत् ॥ १२ ॥

द्विक्पालकल्पैरनुजैश्चतुर्भि-
 रन्ध्रैरमानं हरिणं च न्नाशान् ।
 शर्वोपमं तं नृपतिं दृष्ट्वा
 दुर्योधनो मन्युनिस्तर्धदः ॥ १३ ॥

न तिरंगालोक्य पृथाननूजान
 भोगो व निःशून्य दृष्टवानिहनी ।
 गिरौ महामोगान्निभं दिष्टुमन
 यचोविषं दृष्ट्वा नृपतः ॥ १४ ॥

गदाहतं तच्च विसृज्य मेव
 पदा सरोपं गिरति स्पृगन्तम् ।
 निवारयन् द्वागनुजं भुजाभ्या-
 मारोपयद् यानमजातगन्तुः ॥ २१ ॥

[पाण्डवदिन्दे]

प्रश्नाः—कुत्र निर्गतो हर्षोऽयं विन्दे ? वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां
 तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति ।
 वयं पतितो हर्षोऽयं ।

परीक्षणम्—यं नृणां विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां
 तदपि विसृज्य मेव ।
 पदमे दाने नृणां वयं पतितो हर्षोऽयं ।
 तेष पतितो हर्षोऽयं ।

स्वभावादर्पणम्—यं नृणां विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां
 वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां
 तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति ।
 तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति ।
 तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति ।

सुभाविगतिः—यं नृणां विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां
 तत्र विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां तत्र विन्दतेति ।

स्वभावादर्पणम्—यं नृणां विन्दतेति । वैराग्यं नृणां मर्त्यं नृणां

सङ्कीर्ण-पद्यानि ।

विद्या — अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥

श्रियः प्रदुग्धं विपदो रूणद्वि यशांसि सूते मलिनं प्रमाष्टि ।

संस्कारशौचेन पर पुनोते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ २ ॥

द्राक्षा ग्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।

सुभापितरसं दृष्ट्वा सुधा भीता दिव गता ॥ ३ ॥

खिन्नं चापि सुभापितेन रमते स्वायं मनः सर्वदा

श्रुत्वान्यस्य सुभापितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।

अज्ञानान्वतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्

कर्तव्यो हि सुभापितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥

नाथं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्या-

न्नक्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ।

जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृप्ति -

नूनं सुभापितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ ५ ॥

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनात् प्रधानम् ॥ ६ ॥

मतिरेव बलाद्वरीयसी यद्भावे करिणामियं देशा ।

इति घोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः कणन ॥ ७ ॥

मञ्जनाः—अहो किमपि चित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् ।

धनं नृणाय मन्यन्ते तद्गरेण नमन्यपि ॥ ८ ॥

नारिकेलममाकारा दृश्यन्तेऽपि हि मञ्जनाः ।

अन्ये यदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ९ ॥

यथा चित्तं तथा वाचां यथा वाचस्तथा क्रियाः ।

चित्ते वाचि क्रियाया च महतामेकम्वता ॥ १० ॥

मनस्यन्यद्वचस्यन्यन् कर्मण्यन्यदुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ११ ॥

लपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दगान्तरम् ।
 मदा गोकर्त्तिने शुभा रादोषा ऽचोत्तमा ॥ १० ॥
 शरदि न वर्गति गर्जति वर्षति वर्षानु निस्वनो मेघः ।
 नाघो वदति न हस्ते न वदति मुञ्चन् करोत्येव ॥ ११ ॥
 किं मधुना किं विधुना किं मुधया किं वमुधयाखिलया ।
 यदि तदप्यारिचरितं पुनर पुनरेति न्ययनयोरयनम् ॥ १२ ॥
 मञ्जुस्य हृदय नवनीतं यद्वदन्ति कथयस्तदलीकम् ।
 सम्पदेहविलसपरितापात् सज्जनो ऽवति नो नवनीतम् ॥ १३ ॥
 शुद्धः स पुत्र कुलज्जन्म स पुत्र धीरः
 श्लाघ्यो विपस्त्वपि न मुञ्चति यः स्वभावम् ।
 तत्त यथा दिक्करस्य मरौचिज्जालं-
 देहं त्यजेदपि हिंस्रं न तु शीवस्त्वम् ॥ १४ ॥
 कस्मादिन्द्रुरसौ धिर्नोति जगतीं पायूषगर्भैः करैः
 कस्माद्वा जलधारयैव धरणीं धाराधरं सिञ्चति ।
 ज्ञानं ज्ञानमयं च नन्दयति वा कस्मात्तिलोकीं रवि-
 माधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ १५ ॥
 दुर्जना— तक्षकस्य विषं दन्ते सक्तिकाया विषं शिरः ।
 वृश्चिकस्य विषं पुच्छं सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ॥ १६ ॥
 खलानां धनुषां चापि नृदंशजनुषानपि ।
 गुगलानो भवेद्वासु परहृष्टेदकारक ॥ १७ ॥
 दहन्निष्कर्षेद्वोही दहुषान्योपवानकः ।
 रन्ध्रान्वेषो च सर्वत्र दूषको भूपको यथा ॥ १८ ॥
 सन्यस्य लगति कर्णे जीवितमन्यस्य हरति दाग इव ।
 हृदयं दुनोति पिशुनः कण्ठक इव पादलम्भोऽपि ॥ १९ ॥
 विद्या विवादाय धनं नदाय शक्तिं परेषां परिपोढनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतद् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २० ॥
 संवर्धितोऽपि मुञ्चन् पयसा न वक्ष्यः
 स्वान्पालकानपि निहन्ति दलेन सिंहः ।
 दुष्टः परैरप्युत्तुस्तदनिष्टकारी
 विश्वासलेश इह नैव युष्मैविधेयः ॥ २१ ॥

स्वभावः—विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।

परलोके धनं धर्मं शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ ३३ ॥

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ ३४ ॥

ऐश्वर्यस्य विनूयनं सुजनता दोषस्य वाक्संयमो

ज्ञानत्योषणम् कृतस्य विनयो वित्तस्य पाथे व्ययः ।

सक्रोधस्तपसः क्षमा बलवता धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ३५ ॥

ध्यातुं मेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते

हंसः सेवति पद्मिनीं विकसितां गृध्रः श्मशानस्थलीम् ।

साधुः सेवति साधुमेव सततं नांघ्र्येऽपि नीचं जनं

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ३६ ॥

वागी—वाद्याधुषांश्चान्यदास्ति प्रियत्वं वाक्सारप्याचोपकारोऽपि नेष्टः ।

किं तद्व्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥ ३७ ॥

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं वा हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं नङ्गलानां धेनुं धीराः सुनृतां वाचमाहुः ॥ ३८ ॥

तदर्थं पर्ययं सहेतुं प्रियमितमृदुलं सारवहैन्यहो न

सामिप्रायं दुराप सविनयमश्रुतं चित्रमल्पक्षिरं च ।

बह्वर्थं कोपशून्यं क्षितयुतधनदाक्षिण्यसन्देहहानं

वाक्यं मयाऽत्र सः परिपदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥ ३९ ॥

सत्सङ्गतिः—महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।

पद्मपत्रलितं वारिं घृते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ४० ॥

कांटोऽपि सुमनसः सद्भादारोहति सतां शिरः ।

सङ्क्षमापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक् कामितमेव दोग्धिः ।

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दुत्ते सतां तु सद्गः सकलं प्रसूते ॥

ससज्जनः सज्जनसङ्गिसङ्गात् करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् ।

पुष्पाक्षयात् शम्भुशिरोऽघिहृदा पिपासिका चुन्वति चन्दं

गङ्गेवाधविनाशिनी जनमन मन्तोपमचन्द्रिका
 तीक्ष्णाशोरपि संप्रभेव जगदज्ञानान्धकारापहा ।
 छायेवाविलतापनाशनकरी म्वेनुवक्रामटा
 पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः मन्सङ्गतिर्दुर्लभा ॥ ४४ ॥
 बुद्धिं वर्धयति श्रियं वितनुते वेदगव्यमामुञ्चति
 श्रेयं पल्लवयन्धानि दलयन्पुन्मीलयत्युन्नतिम् ।
 विज्ञान परिशोधयन्पुपचिनोत्युच्चं कलाकोशल
 किं किं नारभते हरेरिव कथाजयं सता सङ्गतम् ॥ ४५ ॥

चित्रश्लोकाः—पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथि ।

चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥ ४६ ॥ (१)

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।

पञ्चभ्रत्रां न पाञ्चाला यो जानाति स पण्डितः ॥ ४७ ॥ (२)

वृक्षाग्रवामी न च पक्षिराजस्त्रिनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।

त्वग्बन्धधारी न च मिदयोर्गो जलं च विभ्रज्जघटो न मेघः ॥ ४८ ॥ (३)

सर्वम्बापहरो न तम्करगणो रक्षो न रक्ताशनः ।

सर्पो न च विलेशयोऽग्निलिङ्गाचारी न भूतोऽपि च ।

अन्तर्धानपटुर्न मिद्वपुर्गो नाप्याशुगो मारुत-

स्ताङ्गाभ्यो न तु मायकृन्मिह ये जानन्ति ते पण्डिता ॥ ४९ ॥ (४)

कुमारसम्भव दृष्ट्वा रघुवशे मनोऽदधात् ।

राक्षमाना कुलश्रेष्ठो रामो राजाप्रलोचनः ॥ ५० ॥ (५)

तानेन कथितं पुत्रं लेखं लिख्यं समाजया ।

न तनं लिपितोऽल्पं पितुराज्ञा न लोपिता ॥ ५१ ॥ (६)

(१) कुलालस्य चक्रदण्डं । (२) लग्ना । (३) नागिलेखकलम् (४) मल्लम्

(५) राक्षमाना कुमारमनयं नाम शत्रुवापादनं दृष्ट्वा ... इत्यन्वयः ।

(६) न तेन-नतेन ।

का पण्डुपत्नी गृहभूषणं किं को रामशत्रुः किमगमिजम् ।

कं सूर्यपुत्रो विपरीतवृत्ता कुन्ती सुतो रावणकुम्भकर्ता ॥ ६२ ॥

सामान्यनीतिः—ऋणशेषश्चाग्निशेषः शत्रुशेषश्चैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छ्रेयं न रक्षयेत् ॥ ६३ ॥

आत्मबुद्धिः सुगायैव गुरुबुद्धिर्विशेषतः ।

परबुद्धिर्विनाशाय स्रोतुर्बुद्धिः प्रलयाजहा ॥ ६४ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिचार्थयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः ॥ ६५ ॥

वनानि दहतो बह्नेः मया भवति मान्तः ।

स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति मौहदम् ॥ ६६ ॥

जननी जन्मभूमिश्च जान्हवी च जनार्दनः ।

जनकः पञ्चमथैव जकारा पञ्च पूजिताः ॥ ६७ ॥

भारतः पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सत्तनो रसः ।

दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥ ६८ ॥

मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनी मरुतः ।

मा मदो मेरुतो मत्स्यो मकारा दश चक्षलाः ॥ ६९ ॥

अन्नदानात्परं दानं विद्यादानमतः परम् ।

अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं च विद्यया ॥ ७० ॥

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपासयति ।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ७१ ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवधम् ।

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ७२ ॥

किं वाससा तत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।

पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रम् ॥ ७३ ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दद्या परजने शाठ्यं सदा दुर्जने

प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वाज्ज्वलम् ।

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता

ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ७४ ॥

द्वितीयो गणः (अदादिः)

या—to go—(परस्मैपदम्)—‘ आ ’ कारान्ताः सर्वे धातवः ।

वर्तमानकालः (लट्)*

भूतकालः (लृट्)

प्र. पु. यासि	यावः	यानः	अयान्	अयाव	अयाम्
द्वि. पु. यासि	यायः	याय	अया*	अयातम्	अयात
तृ. पु. याति	यातः	यान्ति	अयात्	अयातान्	आयान्-अयुः
आज्ञार्थः (लोट्)			विध्यर्थः (लिट्)		

प्र. पु. यानि	याव	यान	यायान्	यायाव	यायान्
द्वि. पु. याहि	यातम्	यता	यायाः	यायातम्	यायात
तृ. पु. यातु	यातान्	यान्तु	यायात्	यायातान्	यायुः

इ to go—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. एमि	इव*	इम*	आयन्	ऐव	ऐम
द्वि. पु. एमि	इय	इय	ऐ*	ऐतम्	ऐत
तृ. पु. एति	इतः	यन्ति	ऐव	ऐतान्	आयन्

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. अयानि	अयाव	अयान	इयान्	इयाव	इयान्
द्वि. पु. इहि	इतम्	इत	इया*	इयातम्	इयात
तृ. पु. एतु	इतान्	यन्तु	इयात्	इयातान्	इयुः

अधि+इ—to study—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. अधीये	अधीवहे	अधीमहे	अध्यैषि	अध्यैवहि	अध्यैमहि
द्वि. पु. अधीये	अधीयाये	अधीध्वे	अध्यैयाः	अध्यैयायाम्	अध्यैध्वम्
तृ. पु. अधीते	अधीयाते	अधीयते	अध्यैत	अध्यैयातान्	अध्यैयत

* All the other roots of this conjugation are .
There is no special conjugational sign here.

आज्ञार्थः

प्र. पु. अज्यय अज्ययावहे अज्ययामहे
 द्वि. पु. अज्योष्य अज्योष्यायाम् अज्योष्यम्
 तृ. पु. अज्योताम् अज्योयाताम् अज्योय-

विध्यर्थः

अज्यीयाय अज्यीयायाम् अज्यीयामहि
 अज्यीयाया अज्यीयायायाम् अज्यीयी-
 त्वम् अज्यीयत अज्यीयीयानाम् अज्यीयीन्

शी—to lie down—(आमनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. शये शेवहे शेमहे अशयि
 द्वि. पु. शेपे शयाथे शेध्वे अशेया
 तृ. पु. शेते शयाते शेरते अशेत

भूतकालः

अशेयहि अशेमहि
 अशयायाम् अशेयम्
 अशयानाम् अशेरत

आज्ञार्थः

प्र. पु. शयै शयावहे शयामहे शयीय
 द्वि. पु. शेष्व शयायाम् शेध्वन् शयीयाः
 तृ. पु. शेताम् शयाताम् शेरताम् शयीत

विध्यर्थः

शयीयहि शयीमहि
 शयीयायाम् शयीय्वम्
 शयीयाताम् शयीरन्

स्तु—to praise—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. { स्तामि { स्तुव. { स्तुम
 द्वि. पु. { स्तापि { स्तुय. { स्तुय
 तृ. पु. { स्तूति { स्तुतः { स्तुवन्ति

भूतकालः

अस्तुवन् { अस्तुव { अस्तुम
 अस्तुवीव { अस्तुवीव { अस्तुवीम
 अस्तुवीतम् { अस्तुवीतम् { अस्तुवीत

आज्ञार्थः

प्र. पु. स्तवानि स्तवाव स्तवाम
 द्वि. पु. { स्तुहि { स्तुतम् { स्तुत
 तृ. पु. { स्तूतु { स्तुताम् { स्तुवन्तु

विध्यर्थः

स्तुयाम् { स्तुयाव { स्तुयाम
 स्तुवीयाम् { स्तुवीयाव { स्तुवीयाम
 स्तुयाः { स्तुयातम् { स्तुयात
 स्तुवीयाः { स्तुवीयातम् { स्तुवीयात
 स्तुयात् { स्तुयाताम् { स्तुयुः
 स्तुवीयात् { स्तुवीयाताम् { स्तुवीयुः

† ई is optionally added to स्तु before terminations beginning with a consonant.

† रु is conjugated just like स्तु, द्रु and नु have all forms like the 1st forms of स्तु but do not take the optional ई.

स्तु—to praise—(आत्मनेपदम्)
वर्तमानकाल

			भूतकाल			
प्र. पु.	स्तुवे	{ स्तुवहे स्तुवीवहे }	{ स्तुनहे स्तुवीनहे }	स्तुवि	{ स्तुवहि स्तुवीवहि }	{ स्तुमहि स्तुवीमहि }
दि. पु.	{ स्तुपे स्तुवीपे }	स्तुवाथे	{ स्तुध्वे स्तुवीध्वे }	{ स्तुया स्तुवीया }	स्तुवायान्	{ स्तुध्वन् स्तुवीध्वन् }
वृ. पु.	{ स्तुते स्तुवीते }	{ स्तुवाते स्तुवते }				

आज्ञार्थ

प्र. पु.	स्तुवै	स्तुवावहै	स्तुवानहै	{ स्तुन स्तुवीन }	स्तुवातान्	स्तुवत
----------	--------	-----------	-----------	----------------------	------------	--------

			विध्यर्थ			
दि. पु.	{ स्तुष्व स्तुवीष्व }	स्तुवायान्	{ स्तुध्वन् स्तुवीध्वन् }	स्तुवीय	स्तुवीवहि	स्तुवीमहि
वृ. पु.	{ स्तुतान् स्तुवीतान् }	स्तुवातान्	स्तुवतान्	स्तुवीत	स्तुवीपायान्	स्तुवीध्वन्
				स्तुवीपातान्	स्तुवीरन्	

म्—to speak—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकाल

			भूतकालः		
प्र. पु.	म्वाति	म्वा	म्न	म्भवन्	म्ब्व
हि. पु.	म्वापि	म्वा	म्न	म्भवन्	म्ब्व

दि. पु.	{ म्वापि { जाय { आरथु }	{ म्वा { म्वा { म्वा }	म्ब्वी	म्ब्वतम्	म्ब्वत
---------	-------------------------------	------------------------------	--------	----------	--------

वृ. पु.	{ म्वाति { आह }	{ म्वा { आहवु }	{ म्वा { आहु }	म्ब्वीत	म्ब्वतान्	म्ब्वन्
---------	--------------------	--------------------	-------------------	---------	-----------	---------

आज्ञार्थ

			विध्यर्थः			
प्र. पु.	म्वाति	म्वाव	म्वान	म्वायान्	म्वाव	म्वान
दि. पु.	म्वाति	म्वायान्	म्वात	म्वायान्	म्वाव	म्वान
वृ. पु.	म्वाति	म्वायान्	म्वात	म्वायान्	म्वाव	म्वान

— to speak —

म्—to speak—* (आत्मनेपदम्)

वर्तमानकाल

			भूतकाल			
प्र. पु.	म्ब्वे	म्ब्वहे	म्ब्वनहे	म्ब्वि	म्ब्वहि	म्ब्वमहि
दि. पु.	म्ब्वे	म्ब्वथे	म्ब्वध्वे	म्ब्वया	म्ब्ववायान्	म्ब्वध्वन्
वृ. पु.	म्ब्वे	म्ब्वते	म्ब्वन्ते	म्ब्वन्त	म्ब्ववातान्	म्ब्ववन्त

† स्तु—to give tribute to—conjugated as like म्—to speak—
except 1st person (स्तुवै—स्तुवावहै—स्तुवानहै).

आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. ब्रूवै	ब्रूवावहै	ब्रूवामहै	ब्रूवीय	ब्रूवीवहि	ब्रूवीमहि
द्वि. पु. ब्रूष्व	ब्रूवायाम्	ब्रूध्वम्	ब्रूवीयाः	ब्रूवीयायाम्	ब्रूवीध्वम्
तृ. पु. ब्रूताम्	ब्रूवाताम्	ब्रूवताम्	ब्रूवीत	ब्रूवीयाताम्	ब्रूवीरन्
अस्—to be—(परस्मैपदम्)					

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. अस्मि	स्वः	स्मः	आसम्	आस्व	आस्म
द्वि. पु. अस्मि	स्थ	स्थ	आसीः	आस्तम्	आस्त
तृ. पु. अस्ति	स्तः	सन्ति	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
द्वि. पु. एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात
तृ. पु. अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्युः

अस्—to be—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. हे	स्वहे	स्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि. पु. से	साये	ध्वे	आस्थाः	आसायाम्	आध्वम्
तृ. पु. स्ते	साते	सते	आस्त	आसाताम्	आसत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. असै	अमावहै	असामहै	सीय	सीवहि	सीमहि
द्वि. पु. स्व	सायाम्	ध्वम्	सीयाः	सीयायाम्	सीध्वम्
तृ. पु. स्ताम्	साताम्	सताम्	सीत	सीयाताम्	सीरन्

अस्—to sit—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. आमे	आस्वहे	आस्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि. पु. आस्ते	आसाये	आध्वे	आस्थाः	आसायाम्	आध्वम्
तृ. पु. आस्ते	आसाते	आसते	आस्त	आसाताम्	आसत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. आसै	आसावहै	आसामहै	आसीय	आसीवहि	आसीमहि
द्वि. पु. आस्त्र	आसायाम्	आध्वम्	आसीयाः	आसीयायाम्	आसीध्वम्
तृ. पु. आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्

खद्—lo eat—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. क्षप्रि	क्षद्	क्षप्र	क्षदन्	क्षद्	क्षप्र
हि. पु. क्षत्ति	क्षत्	क्षत्	क्षद्	क्षत्तन्	क्षत्त
व. पु. क्षत्ति	क्षत्तः	क्षदन्ति	क्षदव	क्षत्तान्	क्षदन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः	
प्र. पु. अदनि	अदाव	अदाम	अपान्	अघाव	अघाम
हि. पु. अदि	अत्तन्	अत्त	अपा	अघातन्	अघात
व. व. अत्तु	अत्तान्	अदन्तु	अघाव	अघातान्	अघ

† श्वस—to breathe—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतयात्

प्र. पु. शसिनि	शसिव	शसिन	अशसन्	अशसिब	अशसिम
दि. पु. शसिपि	शसिय	शसिय	अशसि अशसि	अशसित	अशसित
ए. पु. शसिति	शसित	शसन्ति	अशसत् अशसि	अशसिता	अशसन्
आज्ञार्थः			विषयः		
प्र. पु. शसनि	शसाव	शसाम	शसाम्	शसव	शसाम
दि. पु. शसिदि	शसितम्	शसित	शसाम	शसितम्	शसाम
ए. पु. शसितु	शसिताम्	शसन्तु	शसाम	शसिताम्	शसाम

सू-१० पृष्ठ—, परमेश्वर)

सर्वमानवता

सुदृढः

म. पु. सोदिनि	रदिब	रदिम	रदोद	रदिब	रदिम
दि. पु. सोदिनि	रदिब	रदिम	रदोद	रदिब	रदिम
व. पु. सोदिनि	रदिब	रदिम	रदोद	रदिब	रदिम

आज्ञार्थः			विध्यर्थः			
प्र. पु.	ब्रूवै	ब्रूवावहे	ब्रूवामहे	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि
द्वि. पु.	ब्रूव्व	ब्रुवायाम्	ब्रूव्वम्	ब्रुवीयाः	ब्रुवीयायाम्	ब्रुवीव्वम्
तृ. पु.	ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्

अस्—to be—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. अस्मि	स्वः	स्मः
द्वि. पु. असि	स्थः	स्थ
तृ. पु. अस्ति	स्तः	सन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. असामि	असाव	असाम
द्वि. पु. एधि	स्तम्	स्त
तृ. पु. अस्तु	स्ताम्	सन्तु

भूतकालः

आसम्	आस्व	आस्म
आसौ	आस्तम्	आस्त
आसीत्	आस्ताम्	आसन्

विध्यर्थः

स्याम्	स्याव	स्याम
स्याः	स्यातम्	स्यात
स्यात्	स्याताम्	स्युः

अस्—to be—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. हे	स्वहे	स्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि. पु. से	साथे	ध्वे	आस्थाः	आसायाम्	आध्वम्
तृ. पु. स्ते	साते	सते	आस्त	आसाताम्	आसत

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. असै	असावहे	असामहे	सीय	सीवहि	सीमहि
द्वि. पु. स्व	सायाम्	ध्वम्	सीयाः	सीयायाम्	सीध्वम्
तृ. पु. स्ताम्	साताम्	सताम्	सीत	सीयाताम्	सीरन्

आस्—to sit—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु.	आमे आस्वहे	आस्महे
द्वि. पु.	आस्से आसाथे	आध्वे
तृ. पु.	आस्ते आसाते	आसते

आज्ञार्थः

प्र. पु.	आसै आसावहे	आसामहे
द्वि. पु.	आस्स्व आसायाम्	आध्वम्
तृ. पु.	आस्ताम् आमाताम्	आसताम्

भूतकालः

आसि	आस्वहि	आस्महि
आस्थाः	आसायाम्	आध्वम्
आस्त	आसाताम्	आसत

विध्यर्थः

आसीय	आसीवहि	आसीमहि
आसीयाः	आसीयायाम्	आसीध्वम्
आसीत	आसीयाताम्	आमीरन्

- दुह—to milk—, परस्मैपदम् ।

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. दु. दौहि	दुह	दुहः	अदौहन्	अदुह	अदुह
हि. दु. दौहि	दुग्धः	दुग्ध	अदौहन्	अदुग्धन्	अदुग्ध
त. दु. दौहि	दुग्धः	दुहन्ति	अदौहन्	अदुग्धान्	अदुहन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. दु. दौहानि	दौहाव	दौहान	दुह्यान्	दुहाव	दुह्यान्
हि. दु. दुग्धि	दुग्धन्	दुग्ध	दुह्या	दुह्यान्	दुह्यान्
त. दु. दौष्ट	दुग्धान्	दुहन्त	दुह्याव	दुह्यान्	दुह्यान्

दुह—to milk—(आनन्तेपदम् ।

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. दु. दुहे	दुहहे	दुहहे	अदुहि	अदुहहि	अदुहि
हि. दु. दुहे	दुहाथे	दुग्धे	अदुग्धा	अदुहाथान्	अदुग्ध
त. दु. दुग्धे	दुहाते	दुहते	अदुग्ध	अदुहातान्	अदुहते
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. दु. दौहे	दौहावहे	दौहान्ते	दुहीय	दुहीवहि	दुहीन्ति
हि. दु. दुग्धे	दुहाथान्	दुग्धन्	दुहीया	दुहीयाथान्	दुहीयन्ति
त. दु. दुग्धान्	दुहातान्	दुहतान्	दुहीत	दुहीयातान्	दुहीन्ति

दुह—to milk—(परस्मैपदम्

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. दु. हन्ति	हन्व	हन्त	अहन्	अहन्व	अहन्त
हि. दु. हन्ति	हन्	हन्	अहन्	अहन्त	अहन्त
त. दु. हन्ति	हन्तः	हन्ति	अहन्	अहन्त	अहन्त
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. दु. हनानि	हनाव	हनान	हन्त्यान्	हन्त्याव	हन्त्यान्
हि. दु. अहि	हतन्	हत	हन्त्या	हन्त्यान्	हन्त्यान्
त. दु. हन्तु	हतान्	हन्तु	हन्त्याव	हन्त्यान्	हन्त्यान्

आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. रोदानि	रोदाव	रोदाम	रुयाम्	रुयाव	रुयाम
द्वि. पु. रुदिहि	रुदितम्	रुदित	रुद्याः	रुद्यातम्	रुद्यात
तृ. पु. रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु	रुद्यात्	रुद्याताम्	रुद्युः

† ईद—to praise—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु. ईडे	ईदवहे	ईदमहे	ऐडि	ऐदवहि	ऐदमहि
द्वि. पु. ईडिपे	ईडाये	ईडिध्वे	ऐदठा	ऐडाथाम्	ऐददवम्
तृ. पु. ईंटे	ईडाते	ईडते	ऐदृ	ऐडाताम्	ऐडत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. ईंडे	ईडावहं	ईडामहै	ईडीय	ईडीवहि	ईडोमहि
द्वि. पु. ईडिध्व	ईडायाम्	ईडिध्वम्	ईडीथाः	ईडीयाथाम्	ईडीध्वम्
तृ. पु. ईंटाम्	ईडाताम्	ईडताम्	ईडीत	ईडीयाताम्	ईडोरन्

लिह—to lick—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु. लेक्षि	लिह्	लिहः	अलेहम्	अलिह	अलिह
द्वि. पु. लेक्षि	लीदः	लीद	अलेद-ह	अलीदम्	अलीद
तृ. पु. लेदि	लीद	लिहन्ति	अलेद-ह	अलीदाम्	अलिहन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. लेहानि	लेहाव	लेहाम	लिह्याम्	लिह्याव	लिह्याम
द्वि. पु. लीदि	लीदम्	लीद	लिह्याः	लिह्यातम्	लिह्यात
तृ. पु. लेदु	लीदाम्	लिहन्तु	लिह्यात्	लिह्याताम्	लियुः

लिह—to lick—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु. लिहे	लिह्वहे	लिह्वहे	अलिहि	अलिह्वहि	अलिह्वहि
द्वि. पु. लिक्षे	लिहाये	लीद्वे	अलीदा	अलिहाथाम्	अलीद्वम्
तृ. पु. लीडे	लिहाते	लिहते	अलीद	अलिहाताम्	अलिहन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. लेहं	लेहावहं	लेहामहै	लिहीय	लिहीवहि	लिहीमहि
द्वि. पु. लिध्व	लिहायाम्	लीद्वम्	लिहीथाः	लिहीयाथाम्	लिहीध्वम्
तृ. पु. लीडाम्	लिहाताम्	लिहताम्	लिहीत	लिहीयाताम्	लिहीरन्

† चक्ष् to speak, ईश् to go or to shake and ईश् to rule, are conjugated in like manner

चकास्—to shine—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	चकास्मि	चकास्व	चकात्म	अचकास्म	अचकास्व
दि. पु.	चकास्ति	चकात्य	चकात्	{ अचका अचकावद्	अचकात्तम्
वृ. पु.	चकास्ति	चकास्तः	चकामति		अचकास्तम्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	चकातामि	चकाताव	चकाताम्	अचकाताम्	अचकाताम्
दि. पु.	चकाद्विधि	चकास्तम्	चकास्त	अचकाताम्	अचकाताम्
वृ. पु.	चकास्तु	चकाताम्	चकास्तु	अचकाताम्	अचकाताम्

जागृ—to be awake—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	जागमि	जागृव	जागृम	अजागृव	अजागृम
दि. पु.	जागमि	जागृथः	जागृथ	अजागृव	अजागृम
वृ. पु.	जागमि	जागृतः	जाग्रति	अजागृव	अजागृम
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	जागरामि	जागराव	जागराम	अजागृव	अजागृम
दि. पु.	जागृहि	जागृतम्	जागृत	अजागृव	अजागृम
वृ. पु.	जागृतु	जागृतान्	जाग्रतु	अजागृव	अजागृम

मृज्—to clear—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	मार्जिम	मृज्व	मृज्म	अमृज्व	अमृज्म
दि. पु.	मार्जि	मृष्ट	मृष्ट	अमृष्ट	अमृष्ट
वृ. पु.	मार्जि	मृष्ट	{ मृजन्ति मार्जन्ति	अमृष्ट	{ अमृजन् अमार्जन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	मार्जामि	मार्जाव	मार्जाम	अमृज्म	अमृज्म
दि. पु.	मृष्टु	मृष्टम्	मृष्ट	अमृज्म	अमृज्म
वृ. पु.	मार्ष्टु	मृष्टान्	{ मृजन्तु मार्जन्तु	अमृज्म	अमृज्म

हन्—to kill—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. हन्ते	हन्महे	अग्नि	अहन्वहि	अहन्महि
द्वि. पु. हमे	हाम्ये	अरया	अग्रायाम्	अहध्वम्
तृ. पु. हते	हते	अहत	अग्राताम्	अगत

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. हनै	हनावहै	हनामहै	ग्रीय	ग्रीवहि	ग्रीमहि
द्वि. पु. हव	ग्रायाम्	हध्वम्	ग्रीयाः	ग्रीयायाम्	ग्रीध्वम्
तृ. पु. हताम्	ग्राताम्	गतम्	ग्रीत	ग्रीयाताम्	ग्रीरन्

विद्—to know—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. वेत्ति-वेद विद्-विद् विद्म-विद्म	अवेदम्	अविद्	अविद्म
द्वि. पु. वेत्सि-वेत्य वित्य-विदधुः	अवे-अवेत्-द्	अवित्तम्	अवित्त
तृ. पु. वेत्ति-वेद वित्त-विदतुः	अवेत्-द्	अवित्ताम्	अविदुः

वित्य-विद

न्ति-विदुः

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. वेदानि	वेदाव	वेदाम	विद्याम्	विद्याव	विद्याम
द्वि. पु. विद्धि	वित्तम्	वित्त	विद्याः	विद्यातम्	विद्यात
तृ. पु. वेत्तु	वित्ताम्	विदन्तु	विद्यात्	विद्याताम्	विद्युः

Or

विदांकरवाणि विदांकरवाव विदांकर-
वामविदांकुरु विदांकुरुतम् विदांकुरुत
विदांकरोतु विदांकुरुताम् विदांकुर्वन्तु

वच्—to speak—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. वच्मि	वच्च	वच्मः	अवचम्	अवच्च	अवच्म
द्वि. पु. वक्षि	वक्ष्य	वक्ष्य	अवक्-ग्	अवक्तम्	अवक्त
तृ. पु. वक्ति	वक्त	—	अवक्-ग्	अवक्ताम्	अवचन्

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. वचानि	वचाव	वचाम	वच्याम्	वच्याव	वच्याम
द्वि. पु. वग्धि	वक्तम्	वक्त	वच्याः	वच्यातम्	वच्यात
तृ. पु. वक्तु	वक्ताम्	वचन्तु	वच्यात्	वच्याताम्	वच्युः

चकाच—to shine—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

म. ह.	चकाचि	चकाचस्	चकाचन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
हि. ह.	चकाचि	चकाच्यस्	चकाच्य	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
त. ह.	चकाचि	चकाचन्	चकाचन्ति	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्

कालार्थः

विधयः

म. ह.	चकाचानि	चकाचन्व	चकाचन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
हि. ह.	चकाचि-धि	चकाचन्	चकाचन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
त. ह.	चकाचन्तु	चकाचन्तु	चकाचन्तु	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्

जाट—to be —(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

म. ह.	जागामि	जागामस्	जागामन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
हि. ह.	जागामि	जागाम्यस्	जागाम्य	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
त. ह.	जागामि	जागामन्	जागामन्ति	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्

कालार्थः

विधयः

म. ह.	जागामानि	जागामन्व	जागामन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
हि. ह.	जागामि-धि	जागामन्	जागामन्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्
त. ह.	जागामन्तु	जागामन्तु	जागामन्तु	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्	लक्ष्मणम्

	साक्षार्यः			विध्यर्थः	
प्र. पु. ददानि	ददाव	ददान	दद्यान्	दधाव	दद्याम
हि. पु. ददेहि	दत्तन्	दत्त	दद्या	दधातन्	दधात
वृ. पु. ददातु	दद्यान्	ददतु	दद्यात्	दधाताम्	दधु

दा—to give— कालनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. ददे	ददहे	ददहे	नददि	नददहि	नददहि
हि. पु. दत्ते	ददाथे	ददध्वे	नदत्था	नददायान्	नददध्वन्
वृ. पु. दत्ते	ददाते	ददते	नदत्त	नददाताम्	नददत
	साक्षार्यः			विध्यर्थः	
प्र. पु. दद	ददावहे	ददानहे	ददीय	ददीवहि	ददीमाहि
हि. पु. दत्ते	ददाथाम्	ददध्वन्	ददीयाः	ददीपायान्	ददीध्वन्
वृ. पु. दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्	ददीत	ददीपाताम्	ददीरन्

* मा—to measure—(कालनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. निने	निनीवहे	निनीनहे	ननिनि	ननिनीवहि	ननिनीनहि
हि. पु. निनीये	निनाये	निनीध्वे	ननिनीयाः	ननिनीपायान्	ननिनीध्वन्
वृ. पु. निनीते	निनाते	निनते	ननिनीत	ननिनीताम्	ननिन
	साक्षार्यः			विध्यर्थः	
प्र. पु. निन	निनीवहे	निनीनहे	निनीय	निनीवहि	निनीनहि
हि. पु. निनीय	निनीयाम्	निनीध्वन्	निनीयाः	निनीपायान्	निनीध्वन्
वृ. पु. निनीताम्	निनीताम्	निनीताम्	निनीत	निनीपाताम्	निनीरन्

रा—to alter—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. रायामि	{रारिष	{रारिन्	राराम्	{रारिवि	{रारिन्नि
	{राराय	{राराम		{राराव	{रारामि
हि. पु. रायामि	{रारिष	{रारिष	रार	{रारिन्नि	{रारिन्ति
	{राराय	{राराम		{राराम्	{राराम
वृ. पु. रायामि	{रारित	रारि	राराम्	{रारिन्नि	रारु
	{राराम			{राराम्	

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	जहानि	जहाव	जहाम	जह्याम्	जहाव	जह्याम
द्वि. पु.	{ जहाहि जहिहि जहीहि	{ जहितम् जहीतम्	{ जहित जहीत	जह्याः	जह्यातम्	जह्यात
तृ. पु.	जहातु	{ जहिताम् जहीताम्	{ जहतु	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः

कि—to know—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	चिकेमि	चिकिव	चिकिमः	अचिकयम्	अचिकिव	अचिकिम
द्वि. पु.	चिकेपि	चिकिय	चिकिय	अचिके	अचिकितम्	अचिकित
तृ. पु.	चिकेति	चिकितः	चिक्यति	अचिकेत्	अचिकिताम्	अचिक्युः
आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	चिकयानि	चिकयाव	चिकयाम	चिकियाम्	चिकियाव	चिकियाम
द्वि. पु.	चिकिहि	चिकितम्	चिकित	चिकियाः	चिकियातम्	चिकियात
तृ. पु.	चिकेतु	चिकिताम्	चिक्यतु	चिकियात्	चिकियाताम्	चिकियुः

भी—to fear—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः			
प्र. पु.	विभेमि	{ विभिवः विभीवः	{ विभिमः विभीमः	अविमयम्	{ अविमिव अविभीव	{ अविमिम अविभीम	
द्वि. पु.	विभेपि	{ विभियः विभीयः	{ विभिय विभीय	अविमे	{ अविमितम् अविभीतम्	{ अविमित अविभीत	
तृ. पु.	विभेति	{ विभितः विभीतः	विभ्यति	अविमेत्	{ अविमिताम् अविभीताम्	अविम्युः	
आज्ञार्थः				विध्यर्थः			
प्र. पु.	विमयानि	विमयाव	विमयाम	{ विमियाम् विभीयाम्	{ विमियाव विभीयाव	{ विमियाम विभीयाम	
द्वि. पु.	{ विभिहि विभीहि	{ विभितम् विभीतम्	{ विभित विभीत	{ विमियाः विभीयाः	{ विमियातम् विभीयातम्	{ विमियात विभीयात	
तृ. पु.	विमेतु	{ विमिताम् विभीताम्	विम्यतु	{ विमियात् विभीयात्	{ विमियाताम् विभीयाताम्	{ विमियुः विभीयुः	

जिह्मी—to be ashamed—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. जिह्मेमि जिह्मीवः जिह्मीमः	अजिह्मेयन्	अजिह्मीव	अजिह्मीम
हि. पु. जिह्मेपि जिह्मीथः जिह्मीथ	अजिह्मे	अजिह्मीतम्	अजिह्मीत
तृ. पु. जिह्मेति जिह्मीतः जिह्मिष्यति	अजिह्मेत्	अजिह्मीताम्	अजिह्मिष्युः
आज्ञार्थः			
प्र. पु. जिह्याणि जिह्याव जिह्याम	जिह्यायन्	जिह्याव	जिह्याम
हि. पु. जिह्यहि जिह्यतम् जिह्यत	जिह्याया	जिह्यायातम्	जिह्यायात
तृ. पु. जिह्येत् जिह्येताम् जिह्येयुः	जिह्यायाव	जिह्यायाताम्	जिह्यायातु

हु—to sacrifice—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. हुहोमि हुहुवः हुहुमः	अहुवन्	अहुव	अहुम
हि. पु. हुहोपि हुहुयः हुहुय	अहुहो	अहुतम्	अहुत
तृ. पु. हुहोति हुहुतः हुहति	अहुहोत्	अहुताम्	अह्युः
आज्ञार्थः			
प्र. पु. हुह्वानि हुह्वाव हुह्वान	हुह्वान्	हुह्वाव	हुह्वान
हि. पु. हुह्वहि हुह्वतम् हुह्वत	हुह्वया	हुह्वयातम्	हुह्वयात
तृ. पु. हुह्वेत् हुह्वेताम् हुह्वेयुः	हुह्वयाव	हुह्वयाताम्	हुह्वयातु

* धृ—to hold, to put—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. धिममि धिम्बः धिम्बः	अधिमन्	अधिम्ब	अधिम्ब
हि. पु. धिमपि धिम्तः धिम्त	अधिम	अधिम्बन्	अधिम्ब
तृ. पु. धिमति धिम्तः धिम्ति	अधिम	अधिम्बन्	अधिम्ब
आज्ञार्थः			
प्र. पु. धिमराणि धिमराव धिमरान	धिम्बन्	धिम्बव	धिम्बान
हि. पु. धिमरहि धिम्बन् धिम्ब	धिम्बया	धिम्बयातम्	धिम्बयात
तृ. पु. धिमरेत् धिम्बेताम् धिम्बेयुः	धिम्बयाव	धिम्बयाताम्	धिम्बयातु

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि
द्वि. पु. चिनुष्व	चिन्वायाम्	चिनुष्वम्	चिन्वीयाः	चिन्वीयायाम्	चिन्वीष्वम्
तृ. पु. चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्	चिन्वीत	चिन्वीयाताम्	चिन्वीरन्

† शक्—to be able—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम
द्वि. पु. शक्नोपि	शक्नुयः	शक्नुय	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
तृ. पु. शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
आज्ञार्थः.			विध्यर्थः		
प्र. पु. शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम
द्वि. पु. शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत	शक्नुया	शक्नुयातम्	शक्नुयात
तृ. पु. शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु	अक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः

अश्—to pervade—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
द्वि. पु. अश्नुपे	अश्नुवाथे	अश्नुष्वे	आश्नुयाः	आश्नुवायाम्	आश्नुष्वम्
तृ. पु. अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत
आज्ञार्थः.			विध्यर्थः		
प्र. पु. अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै	अश्नुवीय	अश्नुवीवहि	अश्नुवीमहि
द्वि. पु. अश्नुष्व	अश्नुवायाम्	अश्नुष्वम्	अश्नुवीयाः	अश्नुवीयायाम्	अश्नुवीष्वम्
तृ. पु. अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नु- वताम्	अश्नुवीत	अश्नुवीयाताम्	अश्नुवीरन्

† Similarly are conjugated आप् to obtain साध् to accomplish
& धृप् to dare.

आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. करवँ	करवावहँ	करवानहँ	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि
द्वि. पु. कुरुष्व	कुर्वायाम्	कुरुष्वम्	कुर्वीथाः	कुर्वीयायाम्	कुर्वीध्वम्
तृ. पु. कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्

तन्—to spread—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. तनोमि	{ तनुवः { तन्वः	{ तनुमः { तन्मः	अतनवम्	{ अतनुव { अतन्व	{ अतनुम { अतन्म
द्वि. पु. तनोषि	तनुयः	तनुय	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत
तृ. पु. तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	अतनोव्	अतनुताम्	अतन्वन्

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. तनवानि	तनवाव	तनवान	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयाम
द्वि. पु. तनु	तनुतम्	तनुत	तनुयाः	तनुयाताम्	तनुयात
तृ. पु. तनोतु	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुयाव्	तनुयाताम्	तनुयुः

तन्—to spread—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. तन्वे	{ तनुवहे { तन्वहे	{ तनुन्हे { तन्महे	अतन्वि	{ अतनुवहि { अतन्वहि	{ अतनुमहि { अतन्महि
द्वि. पु. तनुषे	तन्वाये	तनुष्वे	अतनुयाः	अतन्वायाम्	अतनुष्वम्
तृ. पु. तनुते	तन्वाते	तन्वते	अतनुव	अतन्वाताम्	अतन्वत

आज्ञार्थः

विध्यर्थः

प्र. पु. तनवँ	तनवावहँ	तनवानहँ	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि
द्वि. पु. तनुष्व	तन्वायाम्	तनुष्वम्	तन्वीथाः	तन्वीयायाम्	तन्वीध्वम्
तृ. पु. तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्

† Similarly are conjugated रुन् to beg, क्षुन् and क्षिन् wound.

म. दु जानानि
हि. दु जानीहि
वृ. दु जानातु

साक्ष्यः

जानाव जानाम जानीयाम्
जानीवम् जानीव जानीया
जानीताम् जानन्तु जानीयाद्

विध्ययः

जानीयाव जानीयान्
जानीयानम् जानीयान्
जानीयाताम् जानीतु

जा (जा)—to know—, जाननेपरम् ।

वर्तमानकार

भूतकार

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीवहे

जानीमहे

रुजानि

रुजानीवहे

रुजानीमहि

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीये

जानीष्वे

रुजानीया

रुजानीयाद्

रुजानीयम्

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीते

जानन्ते

रुजानीत

रुजानीताम्

रुजान्ते

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीव

जानीम

जानीय

जानीवहि

जानीमहि

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीया

जानीष्वम्

जानीया

जानीयाताम्

जानीयम्

म. दु जाने
हि. दु जानीये
वृ. दु जानीते

जानीताम्

जानीताम्

जानीत

जानीयातम्

जानीतम्

* दु—to know—, जाननेपरम् ।

वर्तमानकार

भूतकार

म. दु जानामि
हि. दु जानामि
वृ. दु जानामि

जानीमि

जानीम

रुजानीम्

रुजानीमि

रुजानीम

म. दु जानामि
हि. दु जानामि
वृ. दु जानामि

जानीमि

जानीम

रुजानीम्

रुजानीमि

रुजानीम

म. दु जानामि
हि. दु जानामि
वृ. दु जानामि

जानीमि

जानीम

रुजानीम्

रुजानीमि

रुजानीम

भविष्यत्कालः

प्रथमभविष्यः (लृट्)

द्वितीयभविष्यः (लृट्)

भू—to be—(परस्मैपदम्)

प्र. पु. भवितास्मि	भविताम्	भवि-	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
	तास्मः				
द्वि. पु. भवितासि	भवितास्य	भवि-	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
	तास्य				
तृ. पु. भविता	भवितारौ	भवितारः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

ढि—to fly—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. ढयिताहे	ढयितास्वहे	ढयिता-	ढयिष्ये	ढयिष्यावहे	ढयिष्यामहे
	स्वहे				
द्वि. पु. ढयितासे	ढयितासाथे	ढयि-	ढयिष्यसे	ढयिष्येथे	ढयिष्यध्वे
	ताध्वे				
तृ. पु. ढयिता	ढयितारौ	ढयितारः	ढयिष्यते	ढयिष्येते	ढयिष्यन्ते

लुट्—to delight—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. नोदिताहे	नोदितास्वहे	नोदि-	नोदिष्ये	नोदिष्यावहे	नोदिष्यामहे
	तास्वहे				
द्वि. पु. नोदितासे	नोदितासाथे	नोदि-	नोदिष्यसे	नोदिष्येथे	नोदिष्यध्वे
	ताध्वे				
तृ. पु. नोदिता	नोदितारौ	नोदितारः	नोदिष्यते	नोदिष्येते	नोदिष्यन्ते

रक्ष—to protect—(परस्मैपदम्)

प्र. पु. रक्षितास्मि	रक्षितान्	रक्षि-	रक्षिष्यामि	रक्षिष्यावः	रक्षिष्यामः
	तान्				
द्वि. पु. रक्षितानि	रक्षितास्य	रक्षि-	रक्षिष्यसि	रक्षिष्यथः	रक्षिष्यथ
	तास्य				
तृ. पु. रक्षिता	रक्षितारौ	रक्षितारः	रक्षिष्यति	रक्षिष्यतः	रक्षिष्यन्ति

† १. धृतेः कृत्वात् कृत्वात् च कृत्वात् कृत्वात् ।

२. कृत्वात् कृत्वात् कृत्वात् । कृत्वात् कृत्वात् कृत्वात् ।

सङ्केतार्थः (लृङ्)

(लभ्—आत्मनेपदम्)

प्र. पु. लभसे लभस्यावहि
लभस्यामहि
द्वि.पु. लभस्यथा. लभस्येथान्
लभस्यध्वम्
तृ. पु. लभस्यत लभस्येतान्
लभस्यन्त

(यत्—आ. प.)

प्र. पु. अयतिष्ये अयतिष्यावहि
अयतिष्यामहि
द्वि.पु. अयतिष्यथा. अयतिष्येथान्
अयतिष्यध्वम्
तृ. पु. अयतिष्यत अयतिष्येतान्
अयतिष्यन्त

(शी—to sleep आ. प.)

प्र. पु. अशदिष्ये अशदिष्यावहि
अशदिष्यामहि
द्वि.पु. अशदिष्यथा. अशदिष्येथान्
अशदिष्यध्वम्
तृ. पु. अशदिष्यत अशदिष्येतान्
अशदिष्यन्त

(पच्—परस्मैपदम्)

अपक्ष्यन् अपक्ष्याव अपक्ष्याम
अपक्ष्यः अपक्ष्यतम् अपक्ष्यत
अपक्ष्यत् अपक्ष्यतान् अपक्ष्यन्

(पठ्—प. प.)

अपतिष्यन् अपतिष्याव अपतिष्याम
अपतिष्यः अपतिष्यतम् अपतिष्यन्
अपतिष्यत् अपतिष्यतान् अपतिष्यन्

(नु—to praise प. प.)

अनविष्यन् अनविष्याव अनविष्याम
अनविष्यः अनविष्यतम् अनविष्यत
अनविष्यत् अनविष्यतान् अनविष्यन्

[भू + तास्मि = भव् + इ + तास्मि = भवितास्मि ।

दुह् + स्थानि = दोह् + स्थानि = द्योद् - स्थानि = द्योइ + स्थानि = द्योइस्थानि ।

सद् + ताहे = सद् + ताहे = सद् - घाहे = सद् - घाहे = साढाहे = सोढाहे ।

अ + शी + स्ये = अ + शद् + इ - स्ये = अशदिष्ये । तदैव अनविष्यन्]

* [कर्मन्-action-नपुं.]

प्र. कर्म	कर्मणी	कर्माणि
द्वि. कर्म	कर्मणी	कर्माणि
तृ. कर्मणा	कर्मभ्याम्	कर्माभिः
च. कर्मणे	कर्मभ्याम्	कर्मभ्यः
पं. कर्मणः	कर्मभ्याम्	कर्मभ्यः
प. कर्मणः	कर्मणो	कर्मणाम्
स. कर्मणि	कर्मणो	कर्मसु
सं. कर्म-कर्मन्	कर्मणो	कर्माणि

[करिन्-an elephant-पुं.]

करी	करिणौ	करिणः
करिणम्	करिणौ	करिणः
करिणा	करिभ्याम्	करिभिः
करिणे	करिभ्याम्	करिभ्यः
करिणः	करिभ्याम्	करिभ्यः
करिणः	करिणो	करिणाम्
करिणि	करिणो	करिषु
करिन्	करिणौ	करिणः

[चन्द्रमस्-the moon-पुं.]

† [विद्वस्-learned-पुं.]

प्र. चन्द्रमा	चन्द्रमतौ	चन्द्रमतः	विद्वान्	विद्वांतौ	विद्वांसः
द्वि. चन्द्रमतम्	चन्द्रमतौ	चन्द्रमन्	विद्वांसम्	विद्वांतौ	विदुषः
तृ. चन्द्रमता	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्र- मोभिः	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च. चन्द्रमते	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्र- मोभ्यः	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पं. चन्द्रमतः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्र- मोभ्यः	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
प. चन्द्रमतः	चन्द्रमतो	चन्द्रमतान्	विदुषः	विदुषो	विदुषाम्
स. चन्द्रमसि	चन्द्रमतो	चन्द्रमतसु	विदुषि	विदुषो	विदुषु
सं. चन्द्रमः	चन्द्रमतौ	चन्द्रमतः	विद्वन्	विद्वांतौ	विद्वांसः

[मनस्-the mind-नपुं-प्र. & द्वि-मन्-मनसौ-मनांसि । इतराणि रूपानि

‘चन्द्रमस्’ वत्

* Neuter nouns with a conjunct consonant before the final स् are declined like चन्द्र and those without it like नस्.

† Adjectives ending in स् are declined like विद्वन् in masculine.

(श्वन्-पुं. the dog)

(युवन्-पु. the youth)

प्र.	श्व	श्वानौ	श्वान्	युवा	युवानौ	युवान्
द्वि.	श्वानम्	श्वानौ	श्वान्	युवानम्	युवानौ	यूनन्
तृ.	श्वाना	श्वान्यान्	श्वानि	यूना	युवम्यान्	युवानि
च.	श्वाने	श्वान्यान्	श्वान्य	यूने	युवम्यान्	युवम्य
पं.	श्वान्	श्वान्यान्	श्वान्य	यूनः	युवम्यान्	युवम्य
प.	श्वान्	श्वानो	श्वानाम्	यूनः	यूनोः	यूनान्
स.	श्वानि	श्वानो	श्वानु	यूनि	यूनो	युवसु
सं.	श्वन्	श्वानौ	श्वान्	युवन्	युवानौ	युवान्

(पथिन्-पुं the road)

(मघवन्-पु. Indra)

प्र.	पथ्या	पथ्यानौ	पथ्यान्	मघवा	मघवानौ	मघवान्
द्वि.	पथ्यान्	पथ्यानौ	पथ्य	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृ.	पथा	पथिम्यान्	पथिभि	मघोना	मघवम्यान्	मघवभि
च.	पथे	पथिम्यान्	पथिम्य	मघोने	मघवम्यान्	मघवम्य
पं.	पथ्य	पथिम्यान्	पथिम्य	मघोन	मघवम्यान्	मघवम्यः
प.	पथ्य	पथो	पथाम्	मघोन	मघोनो	मघोनान्
स.	पथि	पथो	पथिषु	मघोनि	मघोनो	मघवसु
सं.	पथ्या	पथ्यानौ	पथ्यान्	मघवन्	मघवानौ	मघवान्

(अहन्-न. the day)

(अश्वन्-पुं the horse)

प्र.	अह	अहो-अहनी	अहानि	अश्व	अश्वनौ	अश्वान्
द्वि.	अहः	अहो-अहनी	अहानि	अश्वन्	अश्वनौ	अश्वन्
तृ.	अह्ना	अहोम्यान्	अहोनि	अश्वना	अश्वम्यान्	अश्वानि
च.	अह्ने	अहोम्यान्	अहोम्य	अश्वने	अश्वम्यान्	अश्वम्य
पं.	अहन्	अहोम्यान्	अहोम्य	अश्वन	अश्वम्यान्	अश्वम्यः
प.	अहन्	अहो	अहान्	अश्वन	अश्वनो	अश्वनान्
स.	अहनि	अहो	अहानु	अश्वनि	अश्वनो	अश्वानु
सं.	अह	अहो-अहनी	अहानि	अश्वन्	अश्वनौ	अश्वान्

(पपी—पुं. the Sun)

(क्रोष्टु—पुं the Jackal)

[ययी—पु. the road—पपीवत्]

प्र. पपीः	पप्यो	पप्यः	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टार
द्वि. पपीम्	पप्यौ	पपीन्	क्रोष्टारन्	क्रोष्टारौ	क्रोष्टून्
तृ. पप्या	पपीम्याम्	पपीभि	क्रोष्टा-क्रोष्टुना	क्रोष्टुम्यान्	क्रोष्टुभि
च. पप्ये	पपीम्यान्	पपीभ्यः	क्रोष्ट्रे-क्रोष्टवे	क्रोष्टुम्याम्	क्रोष्टुभ्यः
प. पप्यः	पपीम्यान्	पपीभ्यः	क्रोष्टु-क्रोष्टो	क्रोष्टुम्याम्	क्रोष्टुभ्यः
प. पप्यः	पप्यो	पप्यान्	क्रोष्टु-क्रोष्टो	क्रोष्टो-क्रोष्टो	क्रोष्टूनाम्
त. पपि	पप्यो	पपांषु	क्रोष्टरि-क्रोष्ट्रौ	क्रोष्टो-क्रोष्टो	क्रोष्टू
त. पपी	पप्यौ	पप्य	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः

(प्राच-पु. the eastern)

(प्रत्यक्ष-पु the western)

प्र. प्राचः	प्राचौ	प्राच	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्षौ	प्रत्यक्ष
द्वि. प्राचम्	प्राचौ	प्राच	प्रत्यक्षम्	प्रत्यक्षौ	प्रतीक्ष
तृ. प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भि	प्रतीक्षा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भि
च. प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	प्रतीक्षे	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
प. प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	प्रतीक्ष	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
प. प्राचः	प्राचो	प्राचाम्	प्रतीक्षः	प्रतीक्षो	प्रतीक्षाम्
त. प्राचि	प्राचो	प्राचु	प्रतीक्षि	प्रतीक्षो	प्रत्यक्षु
त. प्राच	प्राचौ	प्राच	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्षौ	प्रत्यक्ष

(उदक्ष-पुं. the northern)

(अक्ष-पुं the southern)

प्र. उदक्षः	उदक्षौ	उदक्ष	अक्षः	अक्षौ	अक्ष
द्वि. उदक्षम्	उदक्षौ	उदक्ष	अक्षम्	अक्षौ	अक्ष
तृ. उदक्षा	उदग्भ्याम्	उदग्भि	अक्षा	अक्ष्म्याम्	अक्षभि
च. उदक्षे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः	अक्षे	अक्ष्म्याम्	अक्षभ्यः
प. उदक्षः	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः	अक्ष	अक्ष्म्याम्	अक्षभ्यः
प. उदक्षः	उदक्षो	उदक्षाम्	अक्षः	अक्षो	अक्षाम्
त. उदक्षि	उदक्षो	उदक्षु	अक्षि	अक्षो	अक्षु
त. उदक्ष	उदक्षौ	उदक्ष	अक्ष	अक्षौ	अक्ष

राकागन् (न.) साधनम् ।	कार्यमन (वि.) able ; strong
रात (वि.) सूत । गवातु ।	कात्कृतम् (न.) विषम् ।
रातः (पु.) a stone	कासार —रं a lake ; a pond
रात्व (पु.) border (सीमा)	क्रिदुरा (पु.) लेखकः ।
राग (पु.) तर्पण ।	क्रियत् (त.) how much ; how
रात (न.) chest	many
रात (बी.) तरङ्गः ।	कील (पु.) a wedge (पाचर)
रात (बी.) पृष्ठी ।	कुञ्ज —जं a place full of shrubs ;
रत (पु.) a thigh	a thicket
एकदे (त.) at once ; at one time	कुञ्जर (पु.) गजः ।
एकैक (त.) each	कुटिलत्वम् (न.) crookedness
रत (पु.) प्रवाहः ।	कुलरः (पु.) an axe
रौत (पु.) boiled rice	कुतूहलम् (न.) curiosity
रूपम् (न.) a ring, bracelet	कुम्भा (पु.) a jar ; forehead of
रूपः (पु.) कूर्मः । (कात्तव)	an elephant
रु (वि.) harsh, bitter	कुम्भः (पु.) कुम्भः ।
रुचि (वि.) full of thorns	कुम्भ (पु.) holy grass
रुद्रम् (न.) गुहा ।	कुम्भ (न.) निखरम् ।
रुद्रः (पु.) नदः ।	कूर्म (पु.) कर्कटः । (कात्तव)
रुद्रम् (न.) friend	कूलम् (न.) तीरम् । तटम् ।
रुद्र (वि.) false	कृ (५. कृन्तेति-कृन्ते) to injure
रुद्र (पु.) a pigeon (कडुवर)	—, & करोति-कुरुते) to do ; to
रुद्र (१० ला. कान्तये) to desire ;	make
to love	—कृते to accept ; undertake
रुद्र (१० ला.) to tremble ; to shake	—कृते to surpass
रुद्रः (पु.) a blanket	—कृते to imitate
रुद्र (वि.) तीक्ष्ण ।	—कृते to accustomise
रुद्रविद्र (त.) कदाचित् ।	—कृते to hurt
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to drive away
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to adorn
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to show forth
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to oblige
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to surprise
रुद्रविद्र (वि.) 'e dirty	—कृते to act wrongly

अस् (२५. अस्ति) to be , to exist

—(४५. अत्यति) to throw

—अभि to practise, to study

—निस् to drive off

—परि to spread

—वि to toss about

—संनि to lay down

अहमहमिका (स्त्री.) competition

(चदाओड)

आहिः (पु.) सपः ।

आखु (पु.) मूषकः ।

आगारम् (न.) a house , a store

आघातः (पु.) a blow

आत्मजः (पु.) पुत्र ।

आदिः (पु.) beginning

आप् (५५. आप्नोति) to get

—अव to obtain

—प्र to acquire ; to reach

—सम् to finish

आपद् (स्त्री.) सङ्कटम् ।

आपन्न (वि.) प्राप्त arrived

आप्त (पु.) a relative

आयुधम् (न.) शस्त्रम् ।

आरातिः (पु.) शत्रुः ।

आर्त (वि.) पीडित ।

आलिङ्गः (पु.) घटः ।

आलेख्यम् (न.) चित्रम् ।

आविल (वि.) muddy; dirty

आविलयति makes dirty

आशयः (पु.) an abode, a store

आशु (अ) सत्वरम् । शीघ्रम् ।

आश्मिकः (पु.) a stone-cutter

आश्रयः (वि.) shelter

आश्रित्य (अ) resorting to

आसन्न (वि.) adjacent, approach-
ing

आहारः (पु.) भोजनम् ।

इ (२५ एति) to go

—अधि (आ. अर्धाति) to study

—अनु to follow

—अप to go away

—अभि to draw near

—अव to know

—उद् to rise

—परि to go round, to encircle

—प्र to depart

इप् (६५. इच्छति) to see

—अनु to search for

—प्र. (causal) to send

इस् (१ आ. इक्षते) to see

—निस् or वि to observe

—परि to examine

—सम् or अप to await

ईर् (२ आ. ईर्ते) to move

—(causal) to send—उद् to
utter

प्र to lead—सम् to move; to
blow

ईशः (पु.) प्रभुः ।

ईषत् (अ.) a little

उटजः—जं a hut

उत्कट (वि.) full, powerful

उत्तान (वि.) shallow

उत्पलम् (न.) कमलम् ।

उत्सवः (पु.) a ceremony

उदासीन (वि.) indifferent

उद्देशः (पु.) an object; a place

उद्दिष्ट (वि.) सिद्धि ।

लक्षणम् (न.) साधनम् ।
 लात (वि.) सूत । गतासु ।
 लत् (पु.) a stone
 लान्त (पु.) border (सीमा)
 लग (पु.) सर्प ।
 लत (न.) chest
 लो (बो.) तरङ्गः ।
 लो (बो.) पृष्ठा ।
 लठ (पु.) a thigh
 लङ्घने (अ.) at once ; at one time
 लङ्क (स.) each
 लोह (पु.) प्रवाहः ।
 लोदना (पु.) boiled rice
 लङ्गणम् (न.) a ring, bracelet
 लोण (पु.) कूर्मः । (कालव)
 लटु (वि.) harsh, bitter
 लटुकित (वि.) full of thorns
 लट्ठम् (न.) गुहा ।
 लट्ठपः (पु.) मदना ।
 लट्ठम् (न.) fraud
 लट (वि.) false
 लातः (पु.) a pigeon (कबुतर)
 लम् (१० ला. कामयते) to desire ;
 to love
 लम् (१० ला.) to tremble ; to shake
 लम्बलः (पु.) a blanket
 लाट (वि.) तीक्ष्ण ।
 लोचिन् (अ.) कदाचित् ।
 लट्ठपित् (वि.) made dirty
 लट्ठवरम् (न.) शरीरम् ।
 लवल् (पु.) a morsel (घाल)
 ला (स्त्री.) a whip (प्रतोद)
 लाघनम् (न.) सुवर्णम् ।
 कारागारम् (न.) prison

कार्यक्षम (वि.) able ; strong
 कालकूटम् (न.) विषम् ।
 कासारः—रं a lake ; a pond
 किङ्करः (पु.) सेवक ।
 कियत् (स.) how much ; how
 many
 काल (पु.) a wedge (पाचर)
 कुञ्ज—ज a place full of shrubs ;
 a thicket
 कुञ्जरः (पु.) गज ।
 कुटिलत्वम् (न.) crookedness
 कुगरः (पु.) an axe
 कुतूहलम् (न.) curiosity
 कुम्भ (पु.) a jar ; forehead of
 an elephant
 कुरङ्गः (पु.) नृगः ।
 कुतः (पु.) holy grass
 कूटम् (न.) शिखरम् ।
 कूर्म (पु.) कच्छपः । (कालव)
 कूलम् (न.) तीरम् । तटम् ।
 कृ (५ कृणोति-कृणुते) to injure
 —(८ करोति-कुरुते) to do ; to
 make
 —अङ्गी to accept ; undertake
 —अति to surpass
 —अनु to imitate
 —अधि to authorise
 —अप to hurt
 —अपरा to drive away
 —अलं to adorn
 —आविष्ट to show forth
 —अप to oblige
 —अतिरिक्त to despise
 —असु to act wrongly

- नमस् to salute
 —निरा to refute
 —प्रति to oppose
 —वि to change
 —विप्र to tease
 —संस् to adorn ; to purify
 कृतघ्न (वि.) false ; ungrateful
 कृतज्ञ (वि.) grateful
 कृतिन् (वि.) धन्य ।
 कृप् (६ कृपति-त्ते) to plough
 —(१ कर्पति) to draw , to plough
 —आ to snatch , to pull
 कृ (६ प किरति) to spread
 —वि to scatter
 —उद् to dig , carve out
 कोटर —रं—a hollow
 कोटि —टी (स्त्री.) अग्रम् ।
 कोविद् (वि.) चतुर । प्रवीण ।
 कौटिल्यम् (न.) कपटम् ।
 क्रकच (पु.) a saw (करवत)
 क्रम् (१ क्रामति, क्रमते; ४ क्राम्यति)
 to go ; to cross
 —निस् to go out
 —आ to approach , catch
 —परि to move about
 —वि to conquer
 क्रोष्टु (पु.) शृगालः । जम्बूक ।
 क्रौञ्च (पु.) a heron
 क्लान्त (वि.) tired , pained
 क्षि (१ क्षयति) to decay
 —(५-९-क्षिणोति-क्षिणाति)
 to destroy
 —[causal] क्षपयति to pass off ,
 to destroy

- क्षितीश (पु.) मूपाल । नृप ।
 क्षिप्रम् (अ.) शीघ्रम् । मन्वरम् ।
 क्षीरम् (न.) दुग्धम् । पयस् ।
 क्षुम् (४ क्षुम्यति) to be rough ,
 to get angry
 क्षेत्रम् (न.) a field , a holy place
 क्षेमेण (अ.) safely
 क्षोणां (स्त्री.) पृथ्वी ।
 क्षोणोमुक् (पु.) नृप । मूपाल ।
 खण्ड् (१० खण्डयति-त्ते) to break ,
 to cut
 खर (वि.) तीव्र ।
 गण् (१० गणयति-त्ते) to count ,
 to regard
 —अव to disregard
 गतासु (वि.) मृत ।
 गद् (१ गदति) to speak
 —नि to declare
 गभीर (वि.) deep (अगाध)
 गम् (१ प. गच्छति) to go ; to walk
 —अति to pass away
 —अधि to get ; to obtain
 —अनु to follow
 —अप to go aside
 —अभि to approach
 —अभ्युद् } to go forth to meet
 प्रत्युद् }
 —अव to learn , to know
 —आ to come
 —उद् to rise , to jump up
 —निस् to go out
 —प्रत्या } to return
 परा }
 —सम् (आ.) to meet

तनु (वि) thin small	निनेय (पु) नङ्कर ।
तनु (स्त्री) शरीरम् ।	दे (१ वाचने) to give
तन्त्रम् (न) rule	—करे to restrain
तरणम् (पु) a hymn (तरणम्)	दधि (न) curdly cheese
तरंगे (पु.) मूत्रे । रवि ।	दंष्ट्र (पु) a frow (मेकः)
तरंगी (स्त्री.) भीका । योग ।	दन्त (पु.) a tooth (दन्त)
तार (पु.) वृक्षः ।	दशान्वयम् (न.) condition
तावम् (पु) मति । मुनि ।	दा (१ वचनिते) to give
तारस्वरेण loudly (उच्च)	—(३ ददाति—दने) to grant
ताड (पु.) a palm tree, beating	—भा to take
time	—म to offer
निताडुं (पु) wishing to cross, to	—मति to exchange
fulfill	—प्या to open
तिपन्ध्र (अ.) obliquely (निर्वे)	दाक्षिण्यम् (न.) politeness
तुद् (३ तुदति) to tease; to hurt	दारा (पु. बहु व.) भावा ।
—प्र. to strike, (caus.) to drive	दाग्य (त्रि.) नापण । उग्र ।
तुरांय (वि) चतुर्यं ।	दिक्पाल (पु) protector
तुप (पु) chaff (टरफळ)	(elephant) of a quarter
तृणोर (पु.) a quiver (भाता)	दिश (स्त्री.) quarter; direction
तृणम् (अ.) शीघ्रम् । सत्वरम् ।	दिश (३ दशति) to show
ट (१ तरति) to float; to swim	—वप to advise
—भव to come down	—निस् to point out
—ट् to cross over	दुर्गत (वि.) poor; distressed
—प्र to pass, (causal) to deceive	दुर्गति. (स्त्री.) misery
—वि to give, to impart	दुर्निवार (वि.) difficult to remove
तोष्रम् (न.) a goad (मङ्कुडा)	दुर्विपाक (पु.) a bad result
तोयम् (न.) जलम् । उदकम् ।	दुर्वृत्त (वि.) दुष्ट । दुराचार ।
तोयमुक् (पु) मेघः ।	दुष्कर (वि.) difficult
त्रपा (स्त्री.) लज्जा ।	दुहितृ (स्त्री.) कन्या ।
त्रस् (१ त्रसति—४ त्रस्यति) to fear	ट्ट (४ दीर्यति—९ ट्टणाति) to break
—सं to be afraid; (causal) to	—(causal) to cut; to tear
frighten	—वि to destroy; to kill
त्रस्त (वि.) भीत ।	दृश्यम् (न.) a sight
त्रात (वि.) रक्षित ।	द्राक् (अ.) क्षिप्रम् । सत्वरम् ।

हु (१ ध्रुवति) to flow ; to run
away ; to melt

—जनि to attack

हुतम् (न.) शीघ्रम्

हुन (पु.) वृक्षः ।

द्वयम् (न.) a pair ; couple

द्विज (पु.) twice-born ; bird ;
a Brahmin

द्विप } (पु.) द्वीपः । द्विपः ।

द्वीपम् (न.) an island (देव)

धा (३ दधाति) to place

—अन्तर or तिरस् to disappear

—अप or पि to cover ; to shut

—नि to put

—परि to wear , to put on

—सम् to join ; to make peace

—समा to satisfy

—वि to do , to make

धौ (स्त्री.) दुद्धि

धुरा (स्त्री.) a rake (जोखट)

धू (१ ध्रुवति-२ ध्रुवति-३ ध्रुनाति-
ध्रुनाति-४ ध्रुनाति-५ ध्रुनयति-
to shake , to move

—हृद् to blow off

—नित् to wash off

धृ (१ धरति-२ धारयति-३ धारयति-
to bear , to owe (न.)
to care

—हृद् to blow off

—नित् to wash off

—सम् to join ; to make peace

धौ (स्त्री.) दुद्धि

धुव (वि.) ध्रुवति ; ध्रुवति

घाटस् (पु.) वायसः । काकः ।

नग (पु.) a mountain ; a tree ;
a serpent

नद् (१ नन्दति) to sound

नन्द (१ नन्दति) to be pleased

—(causal) to please

—जनि to congratulate

—ज् to be glad.

नन्दनः (पु.) पुत्र ।

नमस् (न.) लाकारः ।

नाग (पु.) an elephant ; a cobra

नाविकः a sailor

निहृज्-ज्—a bower ; thickets

निगट् (पु.) a chain (मृदला)

निग्रहः (पु.) control

नितान्तम् (न.) quite, exceedingly

निधनम् (न.) सत्त्व ।

निमृत्तम् (न.) secretly

निम्न (वि.) low ; deep (नीच)

निम्ना (स्त्री.) नदी ।

निमन्त्रकः (पु.) a host ; inviter

निरत (वि.) engaged in (बद्ध)

निरागतः (पु.) निरापराधिनः ।

निष्क (वि.) caught ; fixed

निरोधनम् न. confinement
(दमनम्)

निर्ग (पु.) a host ; inviter

निर्ग (वि.) determined

निर्ग (पु.) a host ; inviter

निर्ग (वि.) caught ; fixed

निर्ग (पु.) a host ; inviter

निर्ग (वि.) determined

निर्ग (पु.) a host ; inviter

निर्ग (वि.) caught ; fixed

निवृत्तिः (स्त्री.) satisfaction	पद (४ पद्यते) to move ; to gain
निशित (वि.) तीक्ष्ण ।	—अभि to approach
नी (१ नयति-ते) to lead ; to carry	—उद् to be produced , (causal) to produce
—अनु to conciliate	—प्र to reach
—अप to remove	—व्या to die , (causal) to kill
—अभि to act	—सं to be full , (causal) to acquire
—उद् to raise	पयस् (न) जलम् । दुग्धम् ।
—निस् to settle	परम् (वि.) excellent
—परि to marry	परमार्थतः (अ.) really
—प्र to offer , to write	पराद्मुखीभूत (वि.) retreated
—वि to teach	परिचरः (पु.) सेवकः । अनुगः ।
नीप (पु) a Kadamba tree	पर्कटीवृक्षः (पु) a cotton-fig tree
'नृशंस (वि.) क्रूर । कठोर ।	परितः (अ.) round about
नौकाशय (पु.) a harbour (वदर)	परिपाटिः (स्त्री.) custom ; practice
पङ्कजम् (न.) कमलम् ।	परुष (वि.) कठोर ।
पच (१ पचति-ते) to cook	पर्याप्त (वि.) sufficient
पश्चाननः (पु.) सिंहः ।	पल्वलम् (न.) तडागः ।
पट् (१० पाटयति-ते) to tear, to cut	पादप (पु.) तरु । द्रुमः ।
—उद् to tear out	पायसम् (न.) milk , rice boiled in milk
पटु (वि.) प्रवीण ।	पारावतः (पु.) कपोतः
पत् (१ पतति) to fall , (caus) to throw	पारितोषिकम् (न.) a reward
—अभि to attack	पार्णि (स्त्री.) a heel
—अव to leap down	पार्श्वः (पु.) a side
—आ approach , to befall	पावित (वि.) purified
—उद् to jump up	पाश (पु.) a net ; a tie (बन्धनम्)
—नि to fall down	पिपासा (स्त्री.) तृषा । तृष्णा ।
—परा to arrive	पीन } (पु.) स्थूल ।
—प्र to descend	पीवर }
—प्रणि to bow	पुंस (पु.) नरः ।
—सं to meet together	पू (१ पुनाति-पुनोते) to purify
पतत्रिन् (पु.) खगः । पक्षी ।	पूर (४ पूर्यते) to fill
पताका (स्त्री.) a flag (ध्वजः)	

- (१० पूरयति-त्ते) to fill ; to satisfy
 —आ to fill up
 —प्र to enrich
 पू (३ विपति-९ पृणाति) to fill ; to please
 —(causal-पूरयति) to satisfy
 पोत (पु.) a young one, a boat
 पोतवाह (पु.) नाविक ।
 पौत्र (पु.) grand-son (नातु)
 प्रकाशन् (अ.) loudly, openly
 प्रकृति (स्त्री) nature, (plural) subjects
 प्रवतु (वि.) very thin
 प्रतिज्ञा (स्त्री) a promise
 प्रतिनिधि (पु.) a representative
 प्रतिपादनम् (न.) retaliation
 प्रवीत (वि.) trusting (विश्वस्त)
 प्रवीपन् (अ.) against current
 प्रयित (वि.) प्रसिद्ध ।
 प्रपौत्र (पु.) great-grand-son (पणतु)
 प्रभञ्जन (पु.) वायु ।
 प्रभाव (पु.) दलम् ।
 प्रवृत्ति (अ.) ever since
 प्रमदा (स्त्री) a young woman
 प्रयोजनम् (न.) use need
 प्रवृत्ति (स्त्री) information
 प्रसादः (पु.) favour
 प्रस्तर (पु.) a rock
 प्रस्त्राव (पु.) प्रारम्भः ।
 प्राकार (पु.) a wall (तट)
 प्रातिवेशिकः (पु.) a neighbour
 प्राचीतः (पु.) a holy Brahmin
 प्रायत् (अ.) mostly
 प्रावीप्यन् (न.) चातुर्यम् ।
 प्रासाद (पु.) a palace
 प्री (९ प्रीणाति) to please
 —(causal प्रीणयति)
 प्रीत । (वि.) pleased, satisfied
 प्रीण ।
 प्रेत्य (अ.) having departed, after death
 इवङ्ग (पु.) कपि । भेकः ।
 इवनन् (न.) jumping
 हु (१ इवते) to swim, to float, to jump
 —हु to jump up
 —(causal-इवयति) to water
 फणा (स्त्री) a hood
 फणिन् (पु.) a cobra (नाग)
 फल (१ फलति) to bear fruit
 फुह (वि.) full-blown (प्रसुद्ध)
 फेनः (पु.) foam (फेन)
 वक (पु.) a crane
 वटः (पु.) कुमार ।
 वहः (पु.) a peacock's tail
 दहिन् (पु.) नयूर ।
 बलाका । (पु.) a crane
 बलाहकः ।
 बलाहिन (अ.) full of cranes
 बहुलः (अ.) often
 बहुलुन (वि.) well read (पण्डित)
 वादन् (अ.) yes, really
 वाय (१ वायते) to trouble
 वाधा (स्त्री) पीडा ।
 विदारः (पु.) नारारः ।
 विटु (पु.) a drop

बृहत् (वि) large, great
 ब्रू (२ ब्रवीति-ब्रूते) to speak
 —अनु to repeat
 भञ्ज् (७ भनक्ति) to break, to
 tear
 भर्त्स (१० भर्त्सयति) to threaten;
 to reproach;—निस् to censure
 भा (२ भाति) to shine
 —आ to appear
 —प्रवि to begin to shine
 —प्रति to seem
 भागधेयम् (न) share; fortune
 भारः (पु.) a bundle
 भीरु (वि) coward
 भीषण (वि) उग्र ।
 भुज् (७ भुनक्ति-भुङ्क्ते) to use;
 to eat,—उप to enjoy
 भुजङ्गः (पु.) सर्पः ।
 भू (१ भवति) to become, to exist
 —अनु to experience
 —अभि to overcome
 —आविस् to appear
 —उद् to spring up
 —तिरस् to disappear
 —परा to defeat
 —प्र to control, to rise
 —सं to be born
 भूतिः (स्त्री) wealth (घनम्)
 भूयस्-सी (अ.) much; further
 भृ (३ विभर्ति) to fill; to support
 भृत्यः } (पु.) a servant;
 भृतकः } a labourer
 भृशम् (अ) very much अतीव ।
 भेकः (पु.) दर्दुरः ।

भेदः (पु.) disunion
 भोग (पु.) eating, enjoyment,
 the hood (of a cobra)
 भोगिन् (पु.) a cobra (नागः)
 भौतिक (वि.) material, earthly
 भ्रंश् (१ अशते) to drop down
 अष्ट (वि) fallen (च्युत)
 मञ्जु (वि अ.) मधुर । मधुरम् ।
 मण्डूकः (पु.) मेकः ।
 मत्सरः (पु.) jealousy
 मदः (पु.) pride; rut (of the
 elephant)
 मध्यम् (वि.) middle
 मन् (४ मन्यते-८ मनुते) to think,
 to believe; (causal) to
 honour
 —अव-वि to disregard
 —अनु—सं to agree; to con-
 sent to
 मन्त्र् (१० मन्त्रयते) to think,
 to consult
 —आ to bid farewell to
 —नि invite
 मन्थुः (पु.) क्रोधः । शोकः ।
 मरीचिन् (पु.) सूर्यः ।
 मरुत् (पु.) पवनः । वायुः ।
 मर्मन् (न) vital part
 मसृण (वि.) smooth
 मस्ज् (६ मज्जति) to plunge, to sink
 —नि to be drowned
 महानसः (पु.) a kitchen
 महार्णवः (पु.) महासागर ।
 मही (स्त्री.) पृथ्वी ।
 महीपाल (पु.) मूपः । राजा ।

मास्त (पु.) वायुः । पवनः ।	—(causal) to restrain
मालिन्यम् (न) dirt; sin	—उप to marry
मियस् (ब) mutually; secretly	—नि-सं to control
मिद्व (६ मिलति) to meet; to join	या (२ याति) to go; या to come
मील (१ मीलति) to close	—वसु to fallow
—उद् to open	—निस् to go out
—नि to shut	याच (१ याचते) to beg
मुक्ता (स्त्री.) a pearl	याचना (स्त्री.) begging
मुग्ध } (वि.) mad; faintd	यात्रिक (पु.) प्रवासिन् ।
मोहित }	यानम् (न.) a vehicle (वाहन)
मुप (९ मुष्णाति) to steal; to	यावद् (ब.) while
carry off	युगम् (न.) a pair, an age
मुह (२ मुह्यति) to faint; to err;	युग्मम् (न.) a pair
to be stupified	युष् (४ युष्यते) to fight
मूल (१० मूलयति-ते) to plant	युवन् (पु.) a youth
—उद् to root out	यूयिका (स्त्री.) a herd (कळप)
—निस् to destroy	योजनम् (न.) a distance of about
मृग (४ मृग्यति-१० मृगयते)	9 miles
to search	रक्ष (१ रक्षति) to protect
मृगया (स्त्री.) hunting	रक्षा (स्त्री.) protection
मृश्च (२ नार्ष्टि—१० नार्जयति-ते)	रङ्गः (पु.) a hall; an assembly
to wash off; to clean	रप् (१० रचयति-ते) to build
—प्र, परि, सं to wipe away	रजस् (न.) dust
मेलः (पु.) union; meeting	रज्जुः (स्त्री.) a rope
मेलनम् (न.) association	रद् (१ रदति) to shout
नेपः (पु.) a sheep	रायिक (पु.) a charioteer
मोदः (पु.) हर्ष । हानन्तः ।	रन् (१ रन्ते) to play, to rejoice
म्लान (वि.) pale, faded	—जा. (प) to rest
यज (१ यजति-ते) to sacrifice;	—उप (उ.) to cease; to die
to worship	—वि (प.) to stop
यत् (१ यत्ते) to attempt	रश्मिः (पु.) reins; a ray
—प्र to strive hard	राज् (राजति-ते) to shine
यतिः (पु.) वापलः । मुनिः ।	—बि to glitter
यम् (१ यच्छति) to check	रिङ् (पु.) दाह्यः । क्षारातिः ।

रुच (१ रोचते) to like (dative of
the person who likes)

रुचिर (वि.) सुंदर । मनोहर ।

रुद् (२ रोदिति) to cry

रुध (७ रुणद्धि—रुद्धे) to obstruct

—अव-नि to detain, to oppose

—अनु (४ आ) to obey

रुद् (१ रोहति) to grow

—अधि-आ to ascend

—अव to descend

—(caus. रोपयति) to plant, to
raise

रूप (१० उ) to form, to act

—नि to tell, to describe

—वि to deform

रेखारूपपत्रम् (न) a map

रोमाञ्चित (वि) horripilated

रोष (पु) क्रोधः । मन्युः ।

लक्ष् (१० उ) to observe

लक्ष्मन् (न,) चिह्नम् ।

लङ्घनम् (न) passing over, an
offence.

लप् (१ लपति) to speak

—प्र to talk wildly

—वि to weep

—सं to converse

ललना (स्त्री.) स्त्री । वनिता ।

ललित (वि) मधुर । मनोहर ।

लव (पु) a drop, a little

लस (१ लसति) to shine, to play

—उद् to open

—वि to sport, to embrace

लाज (पु) wetted grain (लाक्षा)

लिप्सा (स्त्री) इच्छा । स्पृहा ।

लिप्सते—इच्छति । स्पृहयति—ते ।

लिह (उ उ) to lick, to sip

लीने (वि) absorbed, devoted

लीलया (अ) easily

लुद् (१ लोडति) to stir

—आ-निम्न to agitate, to churn

लुम् (लुम्यति) to desire

लेपक (पु) a mason (गवंडी)

लोकापवाद (पु) blame

वक्र (वि) bent, crooked

वच् (उ वक्ति) to speak वद् ।

वञ्चयति deceives

वच्चकः (पु) a jackal ; deceitful

वन्मल (वि) affectionate

वद् (१ वदति) to tell, to say

—अनु to repeat

—अप to abuse

—वि to dispute

—सं to converse, to resemble

वनिता (स्त्री) स्त्री ।

वरः (पु) a boon, a husband.

वरवर्णिनी (स्त्री) an excellent
woman

वराक (वि) helpless, poor

वर्ग (पु) a group, a party

वर्त्मन् (न) मार्ग । रथ्या ।

वर्ष (पु) shower

वर्षा (स्त्री बहु व) rainy season

वलयम् (न) कङ्कणम् ।

वल्गु (वि) lovely, precious

वस (१ वसति) to dwell

—अधि-नि to reside

—उप to fast

—प्र to travel

व्यग्र } वि. निरत । तत्पर ।
व्यापृत }

व्यवहारः (वि.) conduct; action

व्यसनम् (न.) सङ्कटम् ।

व्यस्त (वि.) disunited (भिन्न)

व्याधः (पु.) a hunter

ग्रज् (१ गजति) to go, to walk

ग्रीवा (स्त्री.) छात्रा ।

शंस (१ शंसति) to praise, to describe

—आ to desire

—प्र to praise

शठः (पु.) खलः ।

शप् (१—४ ड.) to curse; to call names

शपथः (पु.) an oath

शम् (४ शाम्यति) to be calm, to stop

—(causal शमयति) to pacify

—उप to cease

—नि to hear

शय्यागारम् (न.) a bedroom

: (पु.) बाणः ।

(न.) falsehood

(वि.) चित्रित ।

लः (पु.) व्याघ्रः ।

: (पु.) a silk-cotton tree

: } (पु.) अर्मक ।

शास् (२ शास्ति) to rule; to teach

—अनु to advise

—आ to wish, to bless

—प्र to order

शस्त्रिन् (पु.) मयूरः ।

शिल्पकला (स्त्री.) architecture

शिशुः (पु.) अपत्यम् ।

शिष्टाचारः (पु.) polite ways

शुचीकृत (वि.) purified

शुष्क (वि.) dry, sapless

शूल (पु.) a spear (भाला)

शृङ्गम् (न.) a horn, peak.

शैल (पु.) गिरिः ।

शोचनीय (वि.) unfortunate

शोभन (वि.) good मङ्गल ।

श्रम् (४ श्राम्यति) to work, to toil

—वि to rest

श्रित (वि.) resorted to

श्रेयम् (वि.) better, superior

श्रोत्रम् (न.) कर्णः ।

श्वस् (अ.) to-morrow

श्वस् (२ श्वसिति) to breathe

—निः to sigh

—वि to trust to

—समा to take courage

पदपदः (पु.) भ्रमर । मृग ।

सङ्कर. (पु.) confusion

सङ्कुल (वि.) confused

सकाशम् (अ.) समीपम् ।

सखि (पु.) मित्रम् । वयस्यः ।

सङ्ग्रामः (पु.) युद्धम्

सङ्घः (पु.) union

सञ्ज्ञा (स्त्री.) sensation

सत्याचारः (पु.) good-natured

सत्त्व—त्वं an animal

सद् (१ सीदति) to sit down

—उद् to fall, (causal) to destroy

स्तोत्र (वि.) अन्त ।

स्था (१ तिष्ठति) to stand

—अभि to dwell

—अनु to do , to perform

—उद् to rise

—उप to approach

—प्र to depart

—सं to abide

स्थितप्रज्ञ (वि.) wise , contented

स्ना (२ स्नानि) to bathe

—(caus स्नापयति) to sprinkle

स्फट् (१० उ.) to dash , to stretch out

स्मृ (१ स्मरति) to remember

—अनु-सं to think of

—वि to forget

—सज् (स्त्री.) माडा ।

सु (१ स्रवति) to flow

स्वद् (१ स्वदते-१० स्वादयते) to taste

स्वन (पु.) नादः । शब्द ।

स्वयंवर (पु.) a marriage (विवाहः)

स्वर्णम् (न.) सुवर्णम् । काञ्चनम्

स्वर्धूनी (स्त्री.) the heavenly river

स्वास्ति (अ.) adieu , hail

स्वामिन् (पु.) प्रभुः ।

स्वैरम् (अ.) freely

हन् (२ हन्ति) to kill

—नि to destroy

हर्म्यम् (न.) प्रासादः । सौध ।

हस (१ हसति) to smile to bl

—उप to ridicule

—परि to jest

हस्तिगङ्गा (पु.) a conductor
an elephant)

हा (३ जहाति) to leave

दि (५ दिनोति) to throw

—प्र to send

हिमम् (न.) cold , snow

हु (३ गुह्यति) to sacrifice

हृ (१ हरति) to take , to carry

—अनु to resemble

—अप to deprive

—आ to bring

—उद् to draw out , to raise

—उदा to relate

—परि to avoid

—प्र to strike

—वि to play

—व्यव to act

—व्या to speak , to offer

—स to destroy

हृद् (न.) हृदयम् ।

हृष्ट (वि.) आनन्दित ।

हेमन् (न.) काञ्चनम् । सुवर्णम् ।

हेमन्तः (पु.) winter

हेलया (अ.) easily

हृदः (पु.) जलाशयः ।

ह्वे (१ ह्वयति) to call

—आ-समा to invite , (आ. प)

challenge

